

Szalai Andrea:

Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség

(In: *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 163-204.)

The paper discusses a few aspects of variability in Romani language. Section 2 outlines the sociolinguistic situation of Romani as a minority language, and pays attention to some theoretical problems with the overgeneralization of the bilingualism with diglossia model frequently applied in the description of Romani-paired bilingualism. Section 3 examines the approach to the variability of Romani offered by the latest dialect surveys, and reviews some of the main diagnostic linguistic variables, and the geographic distribution patterns of their variants (cf. Matras 2002, 2005). Section 4 focuses on the linguistic and social diversity of „Gypsy minority” in Hungary, and analyses some characteristics of the representation of this diversity in the statistical discourse. The paper is closed with a few remarks on the methodological limitations of dialectological approach, and argues for the study of intra-dialectal social and stylistic variation. Within this frame, relying on the field material collected among Gabor Romani communities of Transylvania, the author briefly analyses the social meanings of intra-ethnic linguistic differences, and their role in the construction of social boundaries within Gabor communities.

1. Bevezetés

A romani a beszélők száma és a földrajzi elterjedtség tekintetében is az egyik legjelentősebb kisebbségi nyelv Európában, a kétnyelvű cigány közösségek többsége a környezeti nyelvek mellett e nyelv valamely változatát beszéli. A tanulmány¹ a romanit beszélő közösségek nyelvi sokféleségét, és a romani nyelv változatosságának néhány aspektusát állítja középpontba.

A második szakasz a romani szociolingvisztikai helyzetéről ad vázlatos áttekintést. Ennek keretében néhány olyan nyelvi, nyelvhasználati jellemzőt emel ki, amelyek kialakulásában a kisebbségi helyzet sajátosságainak nagy szerepe van. Rámutat a romani párú kétnyelvűség és a romani funkcióinak leírásában gyakran használt diglossziás kétnyelvűség-modell általánosító alkalmazásából fakadó egyes problémákra, és a romani nyelv és nyelvhasználat társadalmi és stiláris változatosságára érzékenyebb, dinamikusabb

¹ A tanulmány az Open Society Institute (Budapest) és a MÖB Eötvös Ösztöndíja által támogatott kutatás keretében készült. A támogatást ezúton is köszönöm. Az írás korábbi változatához fűzött tanácsaikért köszönettel tartozom Bartha Csillának, Bánréti Zoltánnak, Berta Péternek, Kassai Ilonának, Kontra Miklósnak és Michael Stewartnak.

megközelítés szükségessége mellett érvel.

A harmadik rész az újabb romani nyelvészeti kutatások nemzetközi eredményeit tekinti át elsősorban annak alapján, hogy azok a nyelvi változatosság egyes aspektusait hogyan értelmezik. A változatosság különféle aspektusai közül az eddigi kutatások elsősorban a romani dialektális sokféleségét vizsgálták. A fejezet azt a megközelítést ismerteti, amelyet az utóbbi másfél évezed kutatási eredményei kínálnak a nyelvjárási változatosság leírására. Röviden bemutatja azt az elméletet, amely a változási folyamatok földrajzi diffúziójával magyarázza a mai romani dialektusok kialakulását, majd sorra veszi a különbségek leírásában legfontosabbnak bizonyult nyelvi változókat, és a variánsaik földrajzi eloszlási mintáit szemléltető izoglosszákat.

A tanulmány második fele a magyarországi cigány kisebbség nyelvi sokféleségére és a magyarországi romani változatokra koncentrál. A nyelvi és etnikai sokféleség reprezentációját vizsgálva külön figyelmet fordít a statisztikákra, valamint az etnonima- és linguonima-használat kérdésére. Kritikai elemzését adja a magyarországi statisztikai diskurzusban használt nyelvi- és etnikai kategorizációnak, és rámutat a homogenizáló, esszencializáló nyelv- és etnicitás-szemlélet néhány problémájára. Az összefoglalásban – saját terepmunka-tapasztalataimra támaszkodva – a dialektológiai kutatások terepmunkamódszerekkel összefüggő korlátaira hívom fel a figyelmet, és az antropológiai módszereket is használó nyelvészeti terepmunka, valamint a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység vizsgálatának szükségessége mellett érvelek.

2. A romaniról röviden - vázlatos szociolingvisztikai helyzetkép

A romani az egyetlen olyan ind nyelv, amelyet a középkortól kizárólag az indiai szubkontinensen kívül, főként Európában² beszélnek (Matras 2006). A *romani* terminus endo-linguonima, amellyel a magukat többnyire romának nevező, a nem romák által gyakran cigánynak hívott csoportok utalnak anyanyelvükre. A *romani* szóalak a *rom* főnévből képzett melléknév egyes számú, nőnemű alakja. Nyelvnévként azért használatos nőnemben, mert a *čhib/šib/šib* 'nyelv' főnév, amelyet módosít, és amellyel a nyelvtani nem tekintetében is egyeztetendő, nőnemű. A modern nyelvészeti szakirodalom – alkalmazkodva az e nyelvet

² Romani változatokat beszélő emigráns közösségek Európán kívül, pl. az USA-ban és Kanadában (vö. Salo 1979) már a 19. század utolsó harmadától jelen vannak. Roma közösségek ma számos Európán kívül területen, pl. Dél-Amerikában és Ausztráliában is találhatóak.

beszélő közösségek nagy részének anyanyelvi öndefiníciójához –, többnyire a *romani* terminust használja akkor, amikor erre az indoeurópai nyelvcsalád indoárja ágába tartozó, erős balkáni hatást mutató nyelvre (vö. Matras 1994a, Friedman 1985, 2000, 2001; Tólos 2001) vagy annak valamely változatára utal.

A romanit beszélő népesség számával kapcsolatban eltérő, általában 3,5 és 10 millió közötti becslésekkel találkozhatunk. A beszélőközösségek elhelyezkedése nem köthető valamely földrajzilag vagy politikailag körülhatárolható, egybefüggő területhez, ebben az értelemben tehát a romanit nem territoriális nyelv. A romanit beszélő közösségek szociolingvisztikai szempontból sajátos helyzetűek, hiszen a romanit mindenütt kisebbségi nyelv. A többség és a kisebbségek viszonyát gyakran jellemző hatalmi egyenlőtlenségek a kisebbségi helyzetű nyelvek használatára a státus, a korpusz és az elsajátítás tekintetében is jelentős hatást gyakorol(hat)nak. A státus vonatkozásában tény, hogy a mindenkori többségi nyelv által uralt intézményi színtereken (pl. az oktatásban, az államigazgatásban, a tudományban, a médiában stb.), és az azokhoz kötődő témákkal kapcsolatban a romanit beszélőknek nem volt, sőt jobbra ma sincs lehetőségük arra, hogy használják anyanyelvüket. Ennek a romanit bizonyos nyelvhasználati színterekről kizáró gyakorlatnak a nyelv korpusza tekintetében az a következménye, hogy ezeknek a funkcióknak az ellátására a romanit jelenleg korlátozott forrásokkal rendelkezik. (Pl. egyes szaknyelvi regiszterek nem alakulhattak ki.) A kisebbségi helyzet sajátosságai a nyelvvelsajátítás körülményeit is befolyásolják: a romanit mindmáig szinte kizárólag az elsődleges nyelvi szocializáció színterein, a családban és a közösségben, a szóbeli kommunikációban sajátítható el. A romanit nyelvvelsajátítást és használatot a másodlagos intézményi szocializáció színterei általában nem támogatják: az oktatási intézményekben ritkán van lehetőség használatára, az iskolai tantervekben a romanit nyelv legfeljebb tantárgyként jelenik meg.

Éppen ez a tartós, mindenütt-kisebbségi helyzet az, ami elengedhetlenné teszi e közösségek tagjai számára a mindenkori befogadó társadalom nyelvének/nyelveinek elsajátítását és használatát, azaz a két- vagy többnyelvűséget. A romanit-párú kétnyelvűség társadalmi jelentőségéhez képest mindmáig meglepően kevés tanulmány foglalkozott az egyéni és a társadalmi kétnyelvűség különböző aspektusaival. A kétnyelvű kompetencia és nyelvhasználat mintái nemcsak közösségenként mutathatnak eltéréseket, hanem egy konkrét közösségen belül is változatosak lehetnek. E változatosság megismeréséhez a kétnyelvű roma közösségekben is olyan kutatásokra lenne szükség, amelyek a nyelvvelsajátítás és a nyelvhasználat jellemzőit, valamint a romanit és a környezeti nyelvekkel kapcsolatos

attitűdöket és ideológiákat az interetnikus és az intraetnikus kommunikáció színterein egyaránt vizsgálják. Ilyen típusú a kutatások fontos hozzájárulást jelentenének a romani nyelv megtartásához vagy annak feladásához, a nyelvcserehez vezető ideológiák és gyakorlatok megértéséhez is.³

Ilyen vizsgálatok hiányában a kétnyelvű roma közösségek nyelvi repertoárját jellemezve a szakirodalom eddig jobbra beírta azzal, hogy a romani-párú kétnyelvűséget általánosságban véve diglossziásnak⁴ tekintette. A kétnyelvű romani nyelvhasználat sajátosságainak leírására használt diglosszia-modell azt feltételezi, hogy a két nyelv közötti funkciómegosztást valamennyi romanit beszélő közösségben az jellemzi, hogy a formális, nyilvános helyzetekben választott kód, az „emelkedett” (E) változat (high variety) rendszerint a többségi nyelv, míg a romani alacsonyabb presztízsű⁵ „közönséges” (K) változatként (low variety) csak az informális, privát helyzetekben, pl. a családon belüli kommunikációban használatos. A „kétnyelvűség diglossziával” modell alkalmazása a kétnyelvű romani nyelvhasználat leírására azonban több problémát is felvet. Az egyik az, hogy a kisebbségi helyzet nyelvhasználati következményeit úgy írja le, hogy a jelenlegi helyzet magyarázatában alapvető fontosságú történeti, társadalmi tényezőkre, a kisebbségi kétnyelvűségi helyzet társadalmi, politikai dominancia-viszonyokkal összefüggő aspektusaira nem fordít elegendő figyelmet. Habár feltételezhető, hogy számos olyan roma közösség létezik (pl. a nyelvcsere előrehaladott fázisában), amelyre a fenti elrendezés valóban jellemző, a fent említett diglosszia-modellt a romani-párú kétnyelvű nyelvhasználatra általánosságban érvényes nyelvhasználati mintaként bemutatni, vagyis azt állítani, hogy a romanit a beszélők

³ Éppen ezért nemcsak magyarországi, hanem nemzetközi viszonylatban is hiánypótlónak tekinthetők azok a vizsgálatok, amelyek romani-magyar (Bartha 2006) és beás-magyar (Pálmainé 2005) kétnyelvű közösségekben vizsgálták a nyelvhasználat és nyelvválasztás mintáit, a beszélők nyelvi attitűdjeit, valamint ezek nyelvmegtartással illetve nyelvcserevel való összefüggéseit. Az említett vizsgálatok egy része egy olyan kisebbségi kétnyelvűséget vizsgáló szociolingvisztikai projektum részét képezi (ld. Bartha–Borbély 2006) amelynek keretében hat különböző magyarországi kisebbség kiválasztott közösségeiben került sor terepmunkára, és standardizált kérdőíveken alapuló nyelvhasználati interjúk felvételére. Így a roma és a beás közösségekben kapott adatok összevethetők más magyarországi kisebbségekéivel, és felmérhető, hogy melyik lokális közösségben mennyire jellemző a nyelvmegtartás, illetve milyen stádiumban van a nyelvcsere, és az egyes kisebbségi közösségek esetében milyen tényezők állnak e folyamatok hátterében.

⁴ A diglossziás kétnyelvűség fogalmáról ld. Fishman (1967). A klasszikus fergusoni és a Fishman nyomán a többnyelvűségi helyzetekre is kiterjesztett diglosszia-elméletekkel és azok kritikájával kapcsolatban ld. pl. Bartha (1999: 66-74), Fasold (1993: 32-60), Schiffman (1997), valamint az International Journal of the Sociology of Language 157., Ferguson emlékének ajánlott tematikus számának (2002) tanulmányait.

⁵ Ezzel ellentétes tapasztalatról számol be pl. Kovalcsik (1999): egy erdélyi rom az általa beszélt romani változat magas presztízséről és saját pozitív nyelvi attitűdjéről egy lassú dalt rögtönzött a kutatóval való interakció során.

rendszerint K változatként, döntően bázilektális funkciókban⁶ használják (vö. pl. Halwachs 1993, Matras 2002: 238-239), túláltalánosító és leegyszerűsítő gyakorlat.

Az ugyanis, hogy az interetnikus kommunikáció nyilvános színterein a romani használatára általában nincs lehetőség, nem jelenti egyben azt is, hogy a romanit beszélő közösségekben a nyilvános, formális romani nyelvhasználatnak egyáltalán ne lennének színterei, szabályai, eszközei (pl. stílusok, regiszterek). A formális stílus és előadásmód jellemzőire egyes beszédműfajokban, pl. a lassú dalban vagy a mesében, Michael Stewart (1989, 1997: 181-203) antropológiai és Kovalcsik Katalin (1988, 1993) etnomuzikológiai kutatásai hívták fel a figyelmet. Valószínű, hogy a romani nyelven zajló interakciót – legalábbis egyes közösségekben – nemcsak az általuk elemzett, viszonylag kötött szerkezetű beszédműfajok, illetve az ezeket magukban foglaló beszédesemények esetében jellemzi a formalitás. Azokban a háromnyelvű, Erdély- és Románia-szerte gáborként ismert roma közösségekben például, ahol terepmunkámat végeztem, azt tapasztaltam, hogy a közösség és az etnikai al csoport történelmével, a múltbeli és jelenlegi társadalmi relációkkal, presztízsvizonyokkal kapcsolatos romani politikai diskurzus mind a résztvevői struktúra és a részvételi módok, mind pedig a kódkioldozottság tekintetében sajátos szabályokkal, formalitással (vö. Irvine 1979) jellemezhető. Ezekben a közösségekben a formális romani nyelvhasználat fontos nyilvános színterei többek között a halotti rítusok, vagy azok a társadalmi összefüggések, amelyekre a romák közötti jelentősebb konfliktusok megvitatása és tisztázása, ill. a konfliktusban érintett résztvevők társadalmi arculatának (*patjiv, herbako, lemezo*) és presztízisének helyreállítása érdekében kerül sor. (Az ehhez hasonló társadalmi gyakorlatokat a romákkal foglalkozó antropológiai irodalom jogi kontextusban ugyan tárgyalja, de az eseményt beszédeseményként nem vizsgálja, és csekély figyelmet fordít az ennek keretében zajló romani diskurzusra is.) Jellemző továbbá, hogy a vizsgált gábor közösségekben bizonyos témákhoz és tevékenységekhez, pl. a presztízstárgyakhoz és a

⁶ A bázilektus Halwachs (1993) értelmezésében egy közösség nyelvi repertoárjának az a része, amely a „társadalmi mikrokozmosz privát, informális színtereken, pl. a családban vagy a baráti érintkezésben használatos változatait” (diatypes) foglalja magában. Halwachs közösségi nyelvi repertoárt leíró modelljében a többségi nyelv nemcsak az interetnikus kommunikáció nyilvános, formális színterein, pl. az iskolai vagy a hatóságokkal való interakcióban, hanem a félnyilvános, kevésbé formális színtereken, például az ismerősökkel való társalgásban és a munkában is domináns. Ebben a modellben a romaninak csak privát, informális helyzetekben használt változatai vannak. (Ld. <http://romani.uni-graz.at/rombase>, *The sociolinguistic situation of Romani* alfejezet.) A nyelvi változatosság sajátos, szűk értelmezése nyilvánul meg abban a szemléletben is, amely a változatosságot a dialektusok közötti különbségek leírásában evidensnek tartja, az egyes dialektusokra viszont homogén entitásokként tekint, azokon belül nem feltételez társadalmi vagy stílári változatosságot. Halwachs (ibid.) szerint pl. az egyes romani változatokon belül nincs társadalmi

presztízstárgy-gazdasághoz (vö. Berta 2005, 2006, 2007), és a fémművességhez, bádogossághoz is speciális regiszterek kapcsolódnak.

A fenti példák amellet érvelnek, hogy egyes közösségekben, bizonyos helyzetekben, beszédeseményekben a romani nem csupán bázilektális funkcióban használatos. Másként fogalmazva: vannak olyan kétnyelvű roma közösségek is, amelyekben emelkedett változatként nemcsak a környezeti nyelv(ek)et, hanem a romanit is használják. Ez a tény is arra figyelmeztet, hogy a romani-párú kétnyelvűség jellemzésében, a nyelvek közötti funkciómegosztás leírásában a társadalmi és nyelvi kontextusra, azok változatosságára érzékenyebb, dinamikusabb megközelítésre lenne szükség. Olyan perspektívára, amely a valamely roma közösségen belüli, illetve a különböző roma közösségek tagjai közötti nyilvános, formális romani nyelvhasználatot és a környezeti nyelv(ek) romák általi használatát az interetnikus kommunikáció formális helyzeteiben nem inherensen hierarchikus viszonyként gondolja el. Így az elméleti modell sajátosságaiból következően nem válna láthatatlanná a nyilvános, formális helyzetekben való romani nyelvhasználat, és elkerülhető lenne az aszimmetrikus hatalmi viszonyokkal magyarázható nyelvhasználati és nyelvi sajátosságok implicit deficit-értelmezése.

A környezeti nyelvek és a romani viszonyában, legalábbis egyes nyelvhasználati színtereken változást indíthatnak el az újabb nyelvpolitikai és nyelvtervezési lépések, amelyek iránt a roma kulturális és polgárjogi mozgalmak megerősödésével párhuzamosan az 1990-es évektől a romani nyelvészetben is növekvő érdeklődés mutatkozik. Ezek a törekvések a romani használati körének, funkcióinak és korpuszának bővítésével éppen azoknak a nyelvhasználati sajátosságoknak a megváltoztatásához kívánnak hozzájárulni, amelyek a nem territoriális kisebbségi helyzettel összefüggésben alakultak ki, ill. váltak tartóssá. A nyelvtervezési munka egyik központi kérdése a romani írott változatának/változatainak kialakítása.

A romani nyelvű írásbeliség viszonylag újkeletű, így széles körben ismert és elfogadott normatív írott tradícióról, meghonosodott regionális vagy nemzetközi romani standard változat(ok)ról jelenleg nem beszélhetünk. A romani anyanyelvűek számára az anyanyelven való alfabetizáció lehetősége ma is korlátozott, ha egyáltalán sor kerül rá, általában csak a többségi nyelven való írástudás elsajátítását követően megy végbe, többnyire önerőből, intézményi támogatás nélkül. Ez nyilvánvalóan nem független a kisebbségi helyzet említett sajátosságaitól, ideértve a közösségen kívüli színtereken való romani nyelvhasználat jogi és

rétégződés. Ld. még Hübschmannova (1979).

intézményi támogatottságának úgyszólván teljes hiányát is, amely az 1990-es évekig Európa legtöbb államában jellemző volt. Az eddigi korpusztervezési folyamatok⁷ több különböző helyi, regionális romani standard változat kialakulása felé mutatnak (ld. pl.: Hübschmannová 1995, Hübschmannová és Neustupný 1996, Friedman 1995, 1997a, 1999). Ezek a kodifikációs munkálatok általában egy-egy kiválasztott dialektuson alapulnak. Emellett történtek kísérletek egy egységes, dialektusok és helyi standardok fölé emelt nemzetközi standard változat létrehozására is (vö. Courthiade 1986, Kenrick 1996).

Az elmúlt évtizedekben néhány nemzetközi intézményi szintéren is lehetőség nyílt a romani használatára. Az európai szintű politikai, érdekképviselési tevékenységekhez kapcsolódó szóbeli és írott kommunikáció különböző formái, a romani nyelvű médiumok, a romani levelezőlisták és honlapok megjelenése a világhálón a plurális, nem centralizált kodifikációs tendenciákat erősítik. Ezeken a fórumokon gyakran különböző romani változatokat beszélő, különböző államokban élő, különböző környezeti nyelveket ismerő romák vesznek részt. A romani nyelvhasználat szempontjából így olyan szinterek jönnek létre, ahol a hatékony kommunikáció feltétele a dialektális rugalmasság, az ortográfiai kompatibilitás, a másodnyelv-specifikus kölcsönelemek használatának kerülése, azoknak a romani belső forrásaira támaszkodó, „lágú neologizmusokkal”, vagy nemzetközi szavakkal való helyettesítése. Ezért a romani kommunikáció új, nemzetközi intézményi szinterekre is kiterjesztett, normatív kényszerektől mentes formái hozzájárulhatnak egy, a nyelvi gyakorlatban formálódó, használói konszenzuson alapuló modern írott köznyelvi változat kialakításához (Matras 2002: 254-257) is.

3. A nyelvi változatosság egy aspektusa: dialektális változatosság a romaniban

A romaninak is, mint minden élő nyelvnek, számos különböző társadalmi, regionális és kontaktusváltozata, stílusváltozata stb. van. A változatosság egyes aspektusairól, pl. a stílusokról, regiszterekről, és általában a romani nyelvhasználatról társadalmi kontextusban⁸ ma is keveset tudunk. Az utóbbi másfél évtizedben a romani-kutatások⁹ terén főként a

⁷ A romani változatok kodifikációjával kapcsolatban ld. Matras 1999a; 2002, 11. fejezet; és a http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Pluralism.pdf címen Matras, Y.: The future of Romani: Toward a policy of linguistic pluralism című elemzését. Az oktatási nyelvpolitika és a romani nyelvtervezés egyes problémáiról Magyarországon ld. Szalai 1999a.

⁸ A romani nyelvhasználatot társadalmi kontextusban vizsgáló kutatások eddigi eredményeiről ld. Szalai 1999b.

⁹ A romani nyelvészeti kutatásokat az 1900 és 2003 közötti időszakban jól reprezentálja a Bakker és Matras (2003) által szerkesztett bibliográfia. Ez több mint 2500 tételt tartalmaz, és kiterjed két további,

tipológiai és a dialektológiai (Matras, Bakker és Kyuchukov 1997, Matras 2002, Boretzky és Iгла 2005), a kontaktusnyelvészeti (Bakker és Cortiade 1991, Matras 1995, Matras 1998a), valamint a strukturális kérdésekkel foglalkozó általános nyelvészeti vizsgálatokban (Elšik és Matras 2000, Matras 2002) történt jelentős előrelépés. E kutatásoknak köszönhetően a romani dialektusokról, valamint az egykori és mai környezeti nyelvekkel való érintkezés romani változatokra gyakorolt hatásáról részletesebb ismeretekkel rendelkezünk. Az alábbiakban a romani dialektális változatosságával foglalkozó kutatások újabb eredményeit ismertetem.

A változatosság egyes jelenségeinek leírása és osztályozása tekintetében az újabb szakirodalomban kialakulni látszik egyfajta konszenzus. Ennek értelmében általában négy nagyobb romani dialektuscsoportot szoktak megkülönböztetni (vö. pl. Bakker és Matras 1997, Matras 2002: 5-14, 214-238): az ún. balkáni, a vlah, a centrális és az északi dialektusok csoportját (lásd 1. táblázat)¹⁰. Ezek a földrajzi elnevezések az általuk jelölt romani dialektuscsoportok feltételezhető európai keletkezési területeire utalnak, de természetesen nem jelentik azt, hogy az e dialektusokat beszélő roma közösségek ma kizárólag ezekben a régiókban élnek.

ROMANI								
BALKÁNI		VLAH		CENTRÁLIS		ÉSZAKI		
dél-balkáni I.	dél-balkáni II.	déli vlah	északi vlah	északi centrális	déli centrális délkeleti vs. délnyugati	észak-keleti (balti-orosz)	észak-nyugati (német-skandináv)	
arli, szepecsi, erli, krími romani, urszári stb.	drindári, bugurdzsi, kalajdzsi stb.	dzsambaz, gurbet, xoroxano stb.	kelderás, lovári, csurári, colári stb.	K-szlovák romani, Ny-szlovák romani stb.	rom-ungró, stb.	vend romani változatok: burgenlandi roman, prekmurje, vendetiko, stb.	xaladitka, loftiko (lett), lengyel romani, stb.	szintó, mánus, finn (kaale), stb.

1. táblázat. A romani nyelv dialektuscsoportjai és dialektusai

a romanival rokon ind nyelvre, a Közel-Keleten beszélt domárirra, és az Örményországban és Kelet-Törökországban élő lomok kontaktusváltozatára, a lomavrenre is.

¹⁰ A <http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/db/bibliography/index.html> címen a romani dialektusokkal kapcsolatban is hasznos bibliográfia található.

A balkáni dialektusokat hosszabb ideig tartó görög hatás jellemzi, mint a másik három dialektuscsoportba sorolt változatokat, amelyek beszélőközösségei korábban, feltehetően már a 14.-15. században elhagyták a Balkánt. A balkáni romani dialektusokban a görög mellett erős török nyelvi hatás is kimutatható. A dialektuscsoporton belül gyakran megkülönböztetnek egy „konzervatívabb” déli alcsoportot. Ide sorolják a régióban legelterjedtebb arli dialektust (Boretzky 1996), amelyet főként Görögországban, Macedóniában, Albániában élő roma közösségek beszélnek. Ezen kívül a dél-balkáni romani dialektusok között említi a szakirodalom pl. az Észak-Görögországban és Törökországban beszélt, csak nemrégiben dokumentált szepecsi változatot (Cech és Heinschink 1999), a szófiai erlit, a ma jobbra Grúziában beszélt krími romani változatot is. A balkáni dialektusok másik alcsoportját az ún. drindári-kalajdzsi-bugurdzsi változatok (Boretzky 2000) csoportja alkotja.

A vlah romani dialektuscsoport mind a beszélők számát, mind a földrajzi elterjedtséget tekintve az egyik legjelentősebb változatscsoport. Az ide sorolt dialektusok közös jellemzője a szókészletben, a fonológiában és a kölcsön-morfológiában kimutatható erős román hatás, és hasonlóak számos belső innováció tekintetében is. A vlah romani változatokat beszélő roma csoportok migrációja a román nyelvterületről a 19. század második felében, a rabszolga-felszabadítás után (Achim 2001: 104-168) vált intenzívebbé. Az ún. déli vlah dialektusok délkeleti alcsoportjába a Görögország déli részén beszélt vlah romani változatokat, a délnyugati alcsoportba pedig az ún. gurbet-típusú, főként Szerbiában, Boszniában, Albániában és Koszovóban dokumentált romani változatokat sorolják, de a *xoroxano* romák változata is ebbe az alcsoportba tartozik. Az északi vlah csoportba sorolt két legismertebb romani dialektus a kelderás (Boretzky 1994) és a lovári (Matras 1994b). A magyarországi romani anyanyelvű romák nagy része a lovári változatot beszéli. A lovári és a kelderás változatokat nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem a beszélők tömeges emigrációja következtében ma Nyugat-Európa és Észak-Amerika számos államában is beszélik. A kevésbé tanulmányozott csurári, és az északkelet-magyarországi cerhári közösségek romani változata is az északi vlah alcsoportba klasszifikálható, bár a cerhári a centrális dialektusokkal közös jegyeket is mutat.

A centrális dialektuscsoporton belül az északi alcsoportba sorolják pl. az ún. nyugat-szlovák és a kelet-szlovák romanit, továbbá Dél-Lengyelországban és Kárpát-Ukrajnában élő roma közösségek is beszélnek ide sorolható romani változatokat. A déli

centrális dialektusokra a szakirodalom gyakran *-ahi* dialektusokként utal (Elšík et al., 1999), az imperfektivitást jelölő szuffixum sajátos formája miatt, ami csak az e dialektuscsoportba sorolt romani változatokra jellemző. Ide sorolják a főként dél-szlovákiai roma közösségekben (Elšík in press), és néhány közösségben még Magyarországon is beszélt romungró változatot, valamint a vend romani változatokat: a magyarországi vend romanit, az észak-szlovéniai prekmurje változatot, és a burgenlandi romák egyes közösségeiben beszélt, a beszélők által *roman*-nak nevezett ausztriai romani változatot (Halwachs 1998) is. Mind az északi, mind a déli centrális dialektusokban jelentős magyar kontaktushatás mutatható ki.

Az északi dialektuscsoport terminus több különböző dialektuscsoport és egyedi dialektus megnevezésére használt gyűjtőnév. Az északnyugati, német-skandináv alcsoportot, amelynek centruma a német nyelvterület, a szintó-mánus (Iglá 2005) és a néhány ezer fő által beszélt finn romaninak nevezett (*kaale*) változatok alkotják. Az erős német hatást mutató szintó (Holzinger 1993) és mánus (<romani *manuš* 'ember' /hn./) változatok feltehetően német nyelvterületen alakultak ki. Szintó közösségek ma számos európai államban élnek, többek között Németországban, Hollandiában, Ausztriában, Szlovákiában, Oroszországban, Észak-Olaszországban, mánus közösségek pedig elsősorban Franciaországban és Svájcban találhatók. Az északi dialektuscsoporton belül Matras (2002) javasolja egy északkeleti, balti (lengyel-balti-orosz) alcsoport elkülönítését is, ide sorolva például az észak-orosz vagy *xaladitka* romani változatot, a Lengyelország középső területein az ún. lengyel roma (Polska Roma, Matras 1999b) közösségekben beszélt romani változatot, és a lett (*loftiko*) romani változatot, amelyet néhány roma közösségben beszélnek Észtországban, Litvániában és Lettországban.

Az északi romani dialektuscsoport egyik külön ága volt a brit romani, amelyet a környezeti nyelv a 19. század végére kiszorított a beszélőközösségek nyelvi repertoárjából, és ma már csak egy angol alapú kontaktusváltozat, az angloromaninak nevezett (Hancock 1984) pararomani változat (ld. Matras 1998b), az angol nyelv grammatikájába integrálódott, romani eredetű szókészlet formájában maradt fenn. Ide tartozott a walesi romani, amelynek a 20. század közepén még voltak beszélői, de ma már csak a ránk maradt leírásokból, pl. Sampson (1926) grammatikájából ismerhetjük meg. Szintén az északi dialektuscsoportba sorolt változatokkal mutat szoros kapcsolatot az ibériai romani, amely mára kihalt változatscsoportnak tekinthető, és ma már csak a káló (<romani *kalo* 'fekete' /hn./) néven ismert, spanyol, katalán és baszk alapú pararomani változatokban (Bakker 1995) fedezhetők fel nyomai.

A dialektus-klasszifikáció teszeteiként említi Matras (2002, 2005) a nehezen besorolható, viszonylag elszigetelt dialektuscsoportokat, az abruzzói és calábriai romanit, valamint a Szlovéniában és Olaszországban dokumentált ún. horvát/szlovén romani változatot.

3.1. A nyelvjárási változatosság földrajzi diffúzió-elmélete

A romanival foglalkozó nyelvészek számára, még akkor is, ha elsősorban szerkezeti kérdések iránt érdeklődnek, alapvető tapasztalat, hogy a romanit önálló entitásként meghatározó strukturális egységesség szabályainak vizsgálata kivitelezhetetlen annak a nagyfokú változatosságnak a figyelembe vétele nélkül, amely a romanit mint sajátos helyzetű kisebbségi nyelvet jellemzi. A változatossággal foglalkozó kutatások többsége eddig a dialektusközi különbségek vizsgálatára összpontosított.

A romani dialektális sokféleségének vizsgálatával kapcsolatos elméleti és módszertani problémákat tárgyalva Yaron Matras (2002, 2. és 9. fejezet; 2005) hangsúlyozza, hogy a javasolt dialektus-klasszifikáció nem genealógiai osztályozás. Az egyes dialektuscsoportok tehát nem a hagyományos történeti nyelvészetben használt nyelvi családfa-modell ágaként, hanem olyan nyelvföldrajzi kategóriákként értendők, amelyek a nyelvi változást¹¹ egy földrajzi diffúzió-modell segítségével ragadják meg. Az egyes dialektusok „besorolása” és egymáshoz való viszonya ebben a rendszerben viszonylagos, vagyis nem abszolút „csoporttagságról”, hanem egy kontinuumon belül egymással közeli vagy kevésbé közeli kapcsolatban álló dialektusokról beszélhetünk.

Meglepőnek tűnhet, hogy egy, a beszélői populációk elhelyezkedése tekintetében szétszórt, nem territoriális nyelv változatosságáról és változási folyamatairól egy földrajzi kategóriákat használó modell próbál számot adni. Erre a problémára a szakirodalom is utal. Matras (2005) kritikai elemzése rámutat arra, ami a romani dialektusok közötti kapcsolatok vizsgálata során korábban kialakított különféle csoportosításokban (pl. a történeti összehasonlító perspektívát használó, „genetikus” osztályozásokban, a kölcsönzések különféle rétegeinek elkülönítése alapján klasszifikáló modellekben stb.) problematikus. Nevezetesen arra, hogy hiányzik mögülük a kortárs dialektusok szisztematikus összehasonlító vizsgálata, amely mind történeti, mind földrajzi-társadalmi perspektívából lehetővé tenné az egyes

¹¹ A nyelvi változás és változatosság eltérő felfogásáról a dialektológiában és a szociolingvisztikában, a földrajzi dialektológia módszereiről és alapfogalmairól, valamint az ezzel kapcsolatos kritikákról a szociolingvisztikai irodalomban lásd pl. Chambers és Trudgill 1980, Wardhaugh 1995: 115-191.

sajátosságok jelentőségének megítélését a dialektus-osztályozás szempontjából. Hangsúlyozza, hogy fontos különbséget tenni a romani változatokat megkülönböztető nyelvi jegyek két csoportja között, elkülönítve a dialektus-klasszifikáció szempontjából releváns változókat azoktól, amelyek ebből az aspektusból kevésbé fontosak. A két változócsoport elkülönítésében a nyelvi változások földrajzi diffúzió-modellje segítséget nyújthat, ezért is érvel több helyütt Matras (2002, 2003, 2005) annak fontossága mellett. A romani dialektusok különfejlődésének vizsgálatát a nyelvi változások földrajzi elterjedésének (diffusion) perspektívájából tartja célravezetőnek.

A dialektusok közötti kapcsolatok a releváns nyelvi változók különböző variánsainak eloszlási mintái alapján meghúzott izoglosszák formájában térképen is megjeleníthetők (ld. Matras 2003, 2005). A romani nyelv dialektusai ebben a modellben földrajzi dialektus-kontinuumot alkotnak. Valamely konkrét dialektus kontinuumon belüli pozícióját az egyes változásokban való részvétele (vagy a változásnak való ellenállása), a változás földrajzi elterjedésének határát jelölő izoglosszákhöz való viszonya alapján határozták meg. Az egyes dialektuscsoportokat és azokat a központi területeket, ahonnan a szóban forgó változások továbbterjedése valószínűsíthető, az egybeeső izoglosszák számát és rendszertani értelemben vett fontosságát figyelembe véve azonosították. Az alábbiakban – elsősorban Matras (1999c, 2002, 2003, 2005) alapján – azokat a nyelvi változókat, valamint a variánsaik földrajzi eloszlása alapján húzott fő izoglosszákat ismertetem, amelyek a mai romani dialektusok kialakulása, és a közöttük levő kapcsolatok megértése szempontjából a legfontosabbnak bizonyultak.

3.2. A fontosabb nyelvi változók és variánsaik földrajzi eloszlási mintái

A romani nyelvjárási változatosságával kapcsolatos eredmények a rendelkezésre álló nyelvleírásokon és a romani morfoszintaktikai adatbázis projekt keretében (<http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani>) számos európai roma közösségben végzett kérdőíves kutatás adatain alapulnak¹². Az adatok alapján különféle nyelvi változási folyamatok valószínűsíthetők. Az itt ismertetett osztályozás az egyes romani változatokat elsősorban az eredeti (*inherited*) struktúrát érintő változásokhoz való viszonyuk alapján jellemzi. A dialektusok közötti kapcsolatok leírása szempontjából leginkább azoknak a változásoknak van jelentősége, amelyek széles körű, földrajzilag viszonylag koherens

¹² A romani dialektusok lexikális változatosságával kapcsolatban hasznos forrás az az internetes

elterjedést mutató újításokhoz vezettek. A dialektusokat megkülönböztető jegyek variánsainak földrajzi eloszlási mintázatában a koherencia arra enged következtetni, hogy az adott változások valószínűleg közösségről közösségre terjedtek, ami feltételezi közöttük a viszonylag tartós társadalmi érintkezést¹³.

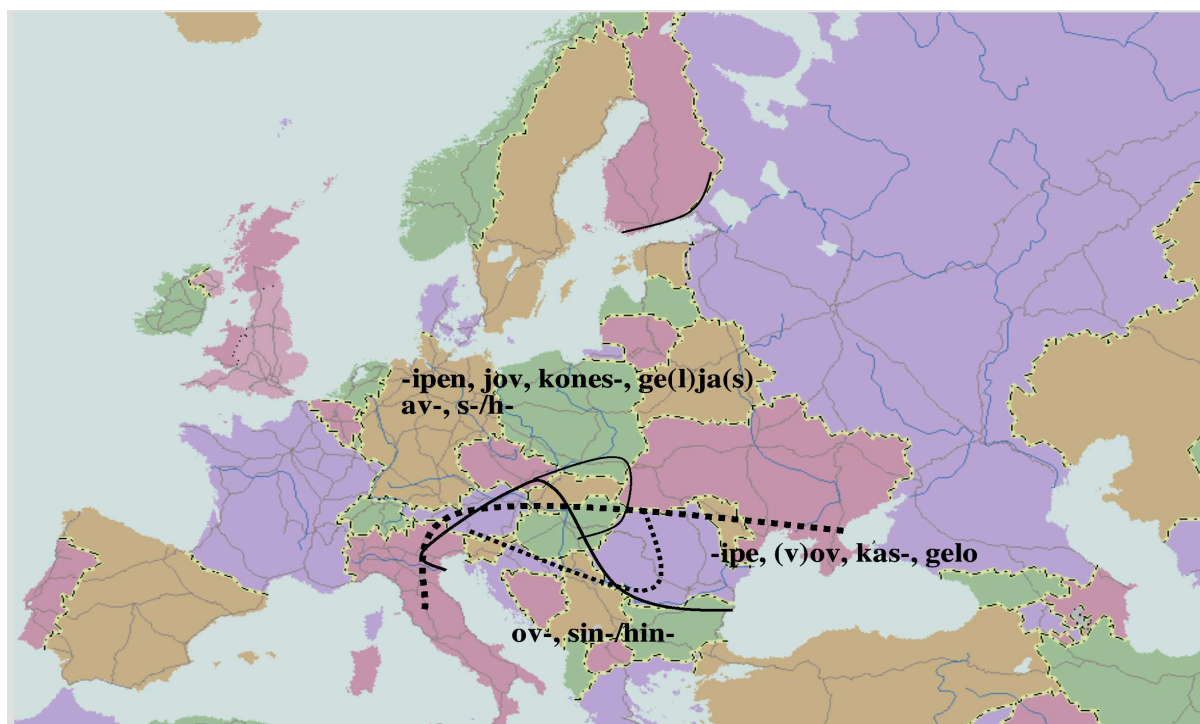
A dialektus-klasszifikáció szempontjából másodlagos jelentőségűek azok a változási folyamatok, amelyek egy adott nyelvi változó esetében ugyan több dialektusban is hasonló variánsok kialakulásához vezettek, de a szóban forgó variánsok földrajzi elterjedése nem alkot koherens mintázatot. Ezért az feltételezhető, hogy ezekben az esetekben egymástól függetlenül lejátszódó lokális változási folyamatok vezettek hasonló fejleményekhez. Ezért ezek a nyelvi változók nem hordoznak információt azoknak a dialektusoknak a kapcsolatáról, amelyekben előfordulnak, hiszen variánsaik hasonlósága nem a romanin belüli közös fejlődéssel (*shared development*), hanem több különböző dialektusban egymástól függetlenül végbement közönséges (*common*) változással magyarázható.

A belső újítások (*internal innovations*) elterjedése tekintetében Matras (2002, 2003, 2005) két központi területet különböztet meg. Az egyik diffúziós központot Európa északnyugati részére, ezen belül is a német nyelvterületre teszi, és azt mutatja ki, hogy az itt kialakult romani változatok számos, jellemzően keleti és délkeleti irányba terjedő változás kiindulópontjai. A másik központi területet Délkelet-Európában lokalizálja, ahol két különálló eloszlási mintázatot különböztet meg. Véleménye szerint egyes változások az egész Balkánra kiterjednek, mások viszont specifikusan a román fejedelemségek és Erdély területén kialakult romani dialektusokra jellemzők, de hatást gyakorolnak a Balkánon és a Kárpátokon túli területeken beszélt romani változatokra is.

A két nagy központi területet a nagy választóvonalnak (*great divide*, vö. Matras 2003, 2005) nevezett, Európa középső részét átszelő izoglosszanyaláb választja el egymástól, közrefogva északon a Délkelet-Ausztria–Magyarország–Románia, délen pedig a Szlovénia–Horvátország–Vajdaság-vonal által határolt átmeneti területet.

szótári adatbázis, amely 25 romani dialektusra terjed ki, ld. <http://romani.uni-graz.at/romlex>.

¹³ Ez a nyelvi adatokból levont következtetés összhangban áll azzal az antropológiai állítással, amely szerint a roma közösségek territorialitáshoz való viszonya újragondolandó (ld. pl. Piasere 2002: 226–28). Egyes nyelvi változók variánsainak mai eloszlási mintáiból, és néhány romani dialektus 18. századtól elérhető dokumentációja alapján Matras (2002) arra következtet, hogy a Balkánról Európa belseje felé történő tömeges migrációt, a romanit beszélő csoportok Európa középső, nyugati, ill. északi régiójába érkezését követően, a 16–17. században már folyamatban voltak azok a divergenciát erősítő nyelvi változások, amelyek a ma ismert romani dialektuscsoportok kialakulásához vezettek.

1. térkép: A „nagy választóvonal”. Forrás: Matras 2005

A nagy választóvonaltól északra eső romani dialektusokat általában a nazális mássalhangzó megtartása jellemzi az elvont főnevek képzésére szolgáló toldalékban: *-ipen/-iben*, szemben a vonaltól délre eső dialektusokat jellemző *-ipe/-ibe* formával. Tipikusan a vonaltól északra található dialektusokra jellemző újítás egy protetikus *j-* beszúrása egyes magánhangzóval kezdődő szavakban, pl. *aro > jaro* 'tojás', valamint a 3. személyű személyes névmásokban (*jov* 'ő' (hn.), *joj* 'ő' (nn.), *jon* 'ők', Tsz., nemsemleges alak). Ez a protetikus *j-* a vonaltól délre nem jellemző. A vonaltól északra a 'ki' kérdőnévmás függő eseti alakjaiban, szemben a déli változatokban általános régebbi, rendhagyó *kas-* formával, a nominatívuszon (*kon*) alapuló újrastrukturált variáns elterjedése figyelhető meg: *kon-es*. A vonaltól északra az előbbivel paralell változás figyelhető meg egyes tárgyatlan igék múlt idejű, Esz./3. személyű alakjaiban, ahol a tárgyas paradigma (vö: *kerdjas/kerdja* 'csinált, csinálta') analógiájára a *geljas* (vagy *gejas, geja*) '(el)ment' forma jött létre, míg a vonaltól délre levő dialektusokban megmaradt a régi, cselekvő melléknévi igenévi forma: *gelo* 'ő (hn.) elment', *geli* 'ő (nn.) elment'. A térképen ezeknek a nyelvi változásoknak a földrajzi elterjedését a pontozott vonal jelöli.

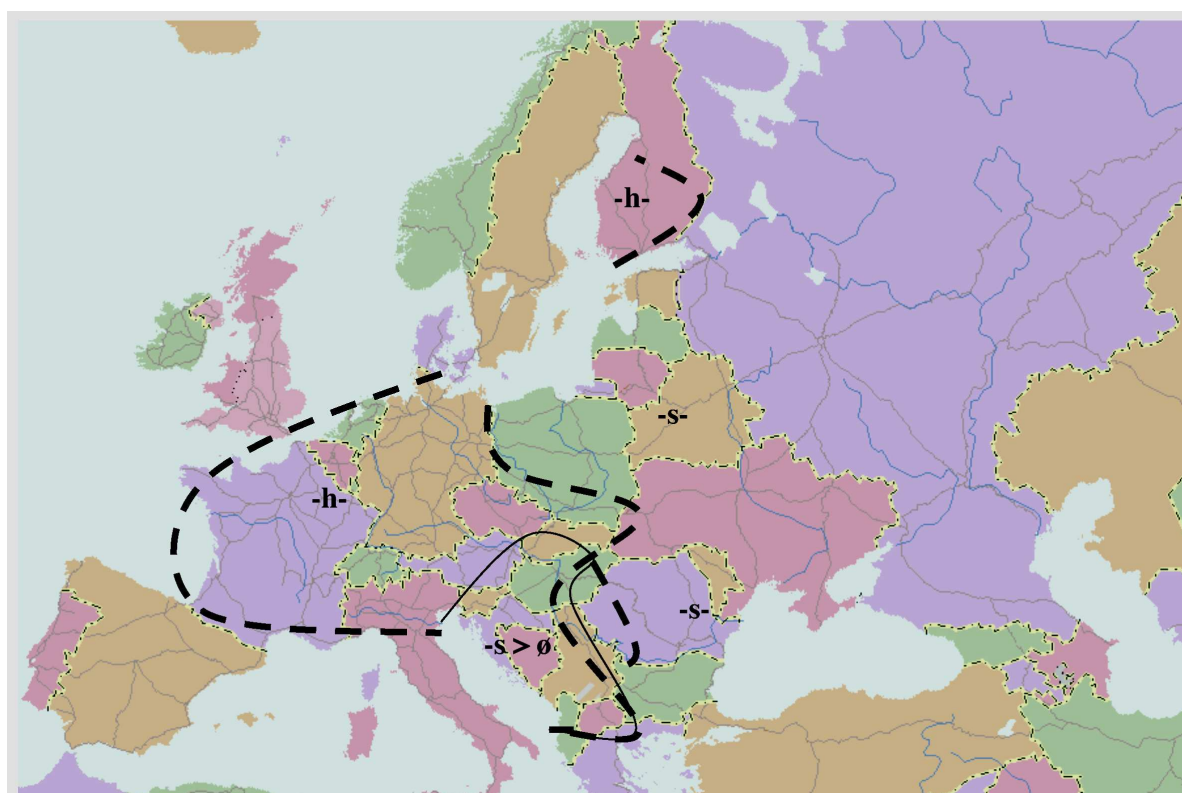
A két diffúziós központot elválasztó izoglossza, a nagy választóvonal két további változást is magában foglal, ezeket a térképen folyamatos vonal jelöli. Attól északra a kopula ('van') jövő idejű és kötőmódú alakja az *av-* 'jön' paradigmájának mintájára átalakult, míg

délre az eredeti *ov-* ('vállik valamivé') forma továbbra is megmaradt. Északon a kopulára általában nem jellemző az *-in-* betoldás, bár az átmeneti terület egyes dialektusaiban (pl. egyes szlovákiai romani változatokban), sőt a finn romaniban (*hin* 'van') is megtalálható, délen viszont az *-in-* betoldás a kopulában gyakori (pl. *sine* 'volt', *sinom* 'vagyok').

Egy másik jelentős izoglossza az ún. délkeleti választóvonal (Matras 2003: 194-196, 2005). Az ezáltal körülhatárolt diffúziós centrum a romani északi vlah dialektusait foglalja magába. Az innen keletre terjedő, új formákat eredményező változásokra példa a szókezdő foghangok affrikátává válása egyes szavakban (pl. *tikno*>*cikno* 'kicsi', *divos* vs. *dzes* vagy *zis* 'nap (időtartam)'), valamint egy szókezdő *a-* betoldása egyes szavakban, pl. *nav*>*anav* 'név'.

A délkeleti választóvonalról keletre eső dialektusoknak a fenti újítások mellett konzervatív jellemzői is vannak, mint pl. az **ndř* mássalhangzó-torlódás megőrzése (pl. a *mandro/mando/manro* 'kenyér' szóban), míg a vonaltól nyugatra általában az **ndr* egyszerűsödése figyelhető meg: **mandřo* > *maro* 'kenyér', **pindro* > *piro* 'láb' stb.

Viszonylag koherens földrajzi eloszlást mutató különbség továbbá az *s/h* váltakozása is (részletesen ld. Matras 1999c).

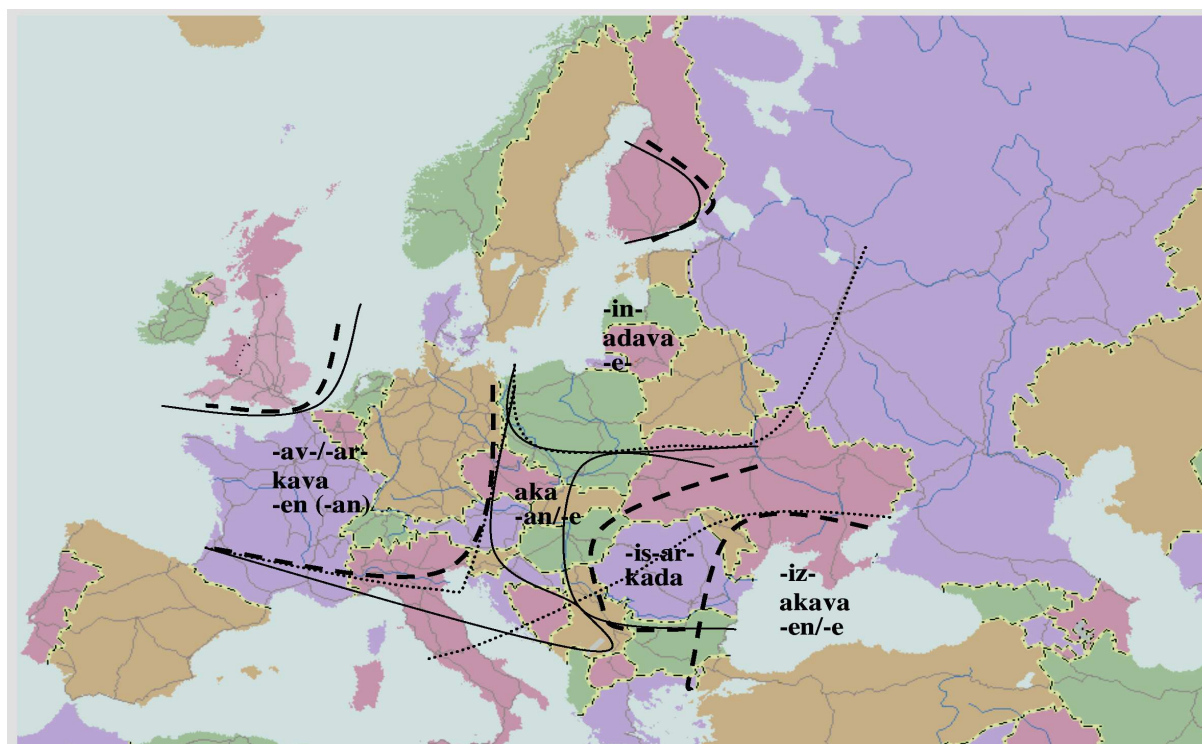

2. térkép: -h-terület. Forrás: Matras 2005.

Ez a változás Matras szerint az opció-kiválasztódás egyik példája: az egyidejűleg rendelkezésre álló formavariánsok közül a közösség az egyik variáns használatát preferálja, így a másik fokozatosan kiszorul az általa beszélt változathoz. Ez az $s > h$ változás szókezdő helyzetben általában a kopulát, míg a nyelvtani paradigmában a magánhangzóközi helyzetben levő $-h$ -t érinti leggyakrabban. A szókezdő $s > h$ változás néhány változatban egyes mutató- és kérdőnévmásokra is kiterjed. Az adatok szerint a legtöbb változatban a h - előfordulása a kopulában (főként a 3. személyű alakokban pl. *hi* 'van') általában együtt jár a nyelvtani morféimákban a $-h$ - általánossá válásával magánhangzóközi helyzetben (pl. *leha* 'vele, hn', *kerelahi* 'csinálta, szokta csinálni', *džaha* 'megyünk, fogunk menni'). A kérdő- és mutatónévmásokban a h - kiválasztását eredményező változás központja a szintók által beszélt romani változatok csoportja, amelyekre az $s > h$ változásban való nagyfokú érintettségük miatt a szakirodalom gyakran h -dialektusokként utal. A nyelvtani morféimákban ($-h$ -) és a kopulában is tartalmaznak h -t például a szintó változatok, a finn romani, a centrális dialektusok (pl. a dél-szlovákiai és a magyarországi romungró változatok), a doljenszakai vagy szlovén/horvát romani néven ismert változat, a déli vlah romani változatok közül a gurbet, továbbá néhány arli dialektus, a centrális és vlah változatok közötti átmeneti dialektusok (pl. a magyarországi cerhári és a gurvári), valamint egyes, a h -zóna peremén (pl. Észak-Görögországban) elhelyezkedő dialektusok. Egy másik gyakori változás a szóvégi $-s$ elhagyása. Ezt számos különböző délkelet- és kelet-európai dialektusban dokumentálták, így pl. a szlovén/horvát változatban, a déli centrális dialektusokban, az arliban, egyes déli vlah dialektusokban, de az erdélyi gáborok vlah romani változatában is megfigyelhető.

A $-h$ - elterjedését jelölő izoglosszával nagy átfedést mutat a befejezett igék és a jelen idejű létige esetében az Esz./2. személyt jelölő toldalék két változatának ($-al$ vs. $-an$) eloszlása. A történeti adatok alapján a konzervatívabb forma az $-al$ (Matras 2005: 20), amely számos romani változatban a Tsz./2. személyt jelölő toldalék analógiájára $-an$ formát vett fel. Ezekben a változatokban az igei paradigma egy részében (perfektív aspektusban, ill. a létige esetében jelen időben is) megszűnt az Esz./2. és a Tsz./2. közötti morfológiai distinkció. (Az $-an$ végződés használatos a 2. személy jelölésére egyes és többes számban egyaránt: pl. *kerdan* 'csináltál, csináltatok', *san* 'vagy, vagytok').

Egy másik fontos izoglossza néhány olyan változás földrajzi elterjedésének mintázatain alapul, amely a morfológiai paradigmában eredményezett újrastrukturálódást.

3. térkép: Morfológiai paradigmák. Forrás: Matras 2005.

Jelmagyarázat: - - - = kölcsönzött igék adaptációs markere; ____ = mutatószók;
 = perfektív végződés Tsz./2. és Tsz./3. személy.

Az egyik érintett változó a környezeti nyelvekből kölcsönzött igék morfológiai adaptációjára szolgáló marker. Ez jellemzően *-iz-* formájú a Fekete-tenger környéki és az Északnyugat-Görögországban beszélt romani dialektusokban, *-is-* (*-is-ar-*) a vlah romani változatokban, *-in-* az északi dialektuscsoport balti dialektusaiban, valamint a centrális változatokban és a nyugati balkáni dialektusokban, és *-av-* vagy *-ar-* az északi dialektuscsoport északnyugati, finn-szintó alcsoportjában.

A mutatónévmások esetében a régebbi formák (*akava*, *adava*) elsősorban a Balkánon valamint a déli és nyugati peremterületek romani változataiban fordulnak elő. A mutatónévmási tövek reduplikációjával létrejött új formák (*kada*, *kaka*) kialakulásának központja az északi vlah dialektusok csoportja Erdélyben, és valószínűleg onnan terjedt tovább ez a változás északi irányban a centrális dialektusok egy részére (pl. a kelet-szlovák romanira), valamint dél felé a bulgáriai drindári-bugurdzsi változatokra. Európa egy kisebb középső területén a rövidebb *ada*, *aka* forma az általánosan elterjedt. Az Európa északnyugati részén keletkezett romani dialektusokban, pl. a szintóban és a finn romaniban a *kava* (*dava*), míg az északi dialektuscsoport balti alcsoportjába tartozó változatokban általában az *adava* forma jellemző.

Ugyancsak viszonylag koherens elterjedési mintázatot mutat a perfektív igék többes szám 2. és 3. személyt jelölő toldaléka esetében a különböző alakváltozatok elterjedése. Számos közép-kelet-európai romani változatban a Tsz./2. személyt az *-an*, a Tsz./3. személyt az *-e* marker jelöli. A Balkánon *-en* (Tsz./2.) és *-e* (Tsz./3.) variánsokat, az északkeleti dialektusokban mindkét személy esetében *-e* formát, a szintóban mindkét személy esetében *-en* (illetve egyes változatokban *-an*) formát dokumentáltak. A három változó alakváltozatainak elterjedését jelző izoglosszák egyes területeken sűrűsödő csoportokba rendeződnek. Ez azt mutatja, hogy a paradigma-egyszerűsödés és újrastrukturálódás itt ismertetett esetei is jó indikátorai az egyes dialektuscsoportok viszonylagos belső koherenciájának.

A nyelvi változás földrajzi diffúzió-modellje alapján úgy tűnik, hogy az európai romani dialektusokon belül van egy északnyugat-délkelet irányú eloszlás. Az egyik különösen innovatív és dinamikus dialektuscsoport a vlah dialektusok csoportja. A romanin belüli változások másik centrumát északnyugaton a nagyon koherens szintó változatok alkotják. Ez a változatscsoport számos változás kiindulópontja, ugyanakkor a délkeleti diffúziós centrumból induló változások továbbterjedésének határa is egyben. A szintó csoportéhoz hasonló mintázatokat mutat a finn romani, ez alapján beszél a szakirodalom egy viszonylag egységes északnyugati finn–szintó csoportról. Az északkeleti ún. lengyel–balti–észak-orosz romani dialektusok több változó esetében a szintó–finn csoportéhoz hasonló elrendeződést mutatnak. A romani divergens változási folyamatait, a dialektusok kialakulását Matras (2002, 9. fejezet) e két centrum vonzásában zajló dinamikus folyamatként mutatja be. Ebből a perspektívából a centrális dialektusok e két központi terület közé ékelődött, a vlah és az északi dialektusok hatásának egyaránt kitett dialektusoknak tűnnek. A centrális dialektusokat számos izoglossza szeli át, ám különbségeik ellenére nagy konzisztenciát mutatnak a morfológia, pl. a jövőidő-jelölés, az esetragok, a személyt jelölő toldalékok, a mutatónévmások, és a kölcsönige-adaptáció tekintetében, ezért a centrális dialektuscsoport is viszonylag koherensnek tekinthető. A balkáni dialektuscsoport mutatja a legnagyobb változatosságot, de a különbségek számos diagnosztikus izoglossza tekintetében rendszerszerűek.

3.3. A kontaktusjelenségek szerepe a dialektus-klasszifikációban

A dialektus-klasszifikáció a belső, eredeti struktúrát érintő változások mellett figyelembe veszi a különböző – korábbi és jelenlegi – környezeti nyelvekkel való érintkezésből

következő kontaktusjelenségeket (Matras 2002, 8. fejezet) is. A kölcsönzéssel összefüggő dialektuskülönbségek elsősorban a szókészletet és a morfoszintaxist jellemzik, és jórészt az átadó nyelvek közötti különbségekre vezethetők vissza. A kölcsönzött elemek morfológiai adaptációjának ugyanakkor meglehetősen egységes szabályai¹⁴ vannak, ezért a kontaktusjelenségeket másodlagosnak tekintik a dialektus-klasszifikáció szempontjából.

Ezt azért is fontos megemlíteni, mert Magyarországon a romani leíró nyelvészeti munkák a dialektusok közötti különbségek illusztrálása céljából gyakran kontaktusjelenségeket említenek, a romani változatok közötti különbségeket a meghonosodott kölcsönzések („jövevényszavak”) forrásnyelveinek különbségeire visszavezethető sajátosságokra redukálva. Az ilyen típusú, kontaktusjelenségekre épülő dialektus-definíciók szerint például az „oláh cigány” (vlah romani) nyelvjárások olyan változatok, amelyekre a román nyelvvel való érintkezés nagy hatást gyakorolt. E meghatározások szerint a magyar cigány (más néven: romungró, egyes szerzőknél „kárpáti cigány”) nyelvjárást az oláh cigány nyelvjárásoktól elsősorban a román kölcsönelemek hiánya különbözteti meg, és a román helyett a magyar és szláv nyelvi hatások jellemzik (vö. Vekerdí 1981: 1-4, 1983: 1-6). A kontaktusjelenségekre fókuszáló dialektus-definíciók inkább diakrón perspektívából magyarázó erejűek, a szinkrón változatosság egyes formáival, és a nyelvi változás más, nem közvetlen kontaktus által előidézett jelenségeivel gyakran nem tudnak mit kezdeni.

Nem csupán a folyamatos nyelvi változás, hanem a migráció vagy a geopolitikai változások következtében átalakult (és változó) társadalmi és nyelvi kontaktusviszonyok is viszonylagossá teszik a kontaktusra összpontosító dialektus-osztályozások relevanciáját. Számos közösség esetében szükséges (lenne) különbséget tenni a) a régi, az adott romani változatra valamikor tartósan és jelentős mértékben ható, de a közösségben ma már egyáltalán nem beszélt; b) a közelmúltbeli, jelenleg legfeljebb csak az idősebb generáció által ismert, c) valamint az adott változatra jelenleg is ható környezeti nyelv(ek) között (vö. Matras 2002: 191-204).

Így például számos vlah romani változatot beszélő roma közösség esetében a migráció következtében a román nyelvterülettel, a román beszélőközösségekkel való kapcsolat jó ideje megszakadt. E közösségek romani változatait közvetlenül már nem befolyásolják a román területi, társadalmi változatok, a román kontaktushatás ezekben az esetekben már történetinek tekinthető. Ugyanakkor például a romániai nem-vlah, pl. romungró változatok esetében félrevezető lenne általánosságban a román kölcsönelemek hiányára mint a romungró

¹⁴ Ezzel kapcsolatban lásd a thematikus vs. athematikus morfológia közötti distinkciót a romani

változatokat a vlah romani változatoktól megkülönböztető jellemzőre hivatkozni, hiszen a beszélők romani anyanyelvváltozatára (a magyar mellett vagy helyett) a román környezeti nyelvvel való érintkezés is hatást gyakorol.

Másképp fogalmazva: nem minden, román kontaktushatásnak (ma is) kitett, román kölcsönelemeket tartalmazó romani változat tekinthető vlah romani változatnak. Ugyanakkor természetesen számos, a román nyelvvel már nem érintkező, és a román mellett más, újabb környezeti nyelvekből származó kölcsönzéseket is tartalmazó változat meghatározott nyelvi sajátosságok alapján a vlah romani dialektuscsoportba sorolható, függetlenül attól, hogy az e változatokat beszélő közösségek másodnyelve(i) már nemzedékek óta nem a román, hanem a magyar, a német, a szerb vagy éppen az amerikai angol¹⁵ valamely változata.

4. A magyarországi cigány kisebbség nyelvi sokfélesége

4.1. A statisztikai adatok¹⁶

A magyarországi cigány kisebbség különböző csoportjai által beszélt nyelvekről és a kétnyelvűek arányáról az egyik rendelkezésre álló adatsortot a népszámlálások jelentik (lásd 2. táblázat).

A CIGÁNY KISEBBSÉGRE VONATKOZÓ NYELVI ÉS NEMZETISÉGI ADATOK A NÉPSZÁMLÁLÁSOKBAN (1949-1990)			
Év	Cigány anyanyelv	Anyanyelvén kívül beszéli	Cigány nemzetiség
1949	21 387	9 958	37 598
1960	25 633	14 230	56 121
1970	34 957	-	-
1980	27 915	17 613	6 404
1990	48 072	22 933	142 683

2. táblázat. Forrás: 1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. Budapest, KSH, 1992.

nyelvészeti irodalomban (vö. Bakker 1997, Matras 2002).

¹⁵ Ld. például a 20. század elején Szerbiából az USA-ba kivándorolt, vlah romani változatot beszélő mácsvájá romák vagy a kelet-kanadai (Salo és Salo 1977) és az USÁ-ban élő kelderások (Salo 1979) közösségeit.

¹⁶ A cigány kisebbség nyelveinek statisztikai reprezentációját, pl. a statisztikai diskurzusban használt anyanyelv, nemzetiség, kétnyelvűség stb. fogalmakat, az etnonima- és linguonima-használatot itt nem elemzem részletesen, erről külön tanulmány készül.

A népszámlálások nyelvi és nemzetiségi adatainak értelmezését a cigány kisebbség esetében problematikusá teszi a válaszok előre strukturálásának és kezelésének módja. A cenzuskérdőívek 1990-ig előre nyomtatott válaszlehetőségként a nemzetiség tekintetében csak a homogenizáló „cigány” kategóriát használták.

Az etnicitással kapcsolatos többségi diskurzusban gyakori cigány-nem cigány oppozíció a censusokban azonban nem csupán a „nemzetiségi” klasszifikációt befolyásolta, hanem egy másik szinten, a nyelvi kategorizációban is megjelent, mivel az anyanyelv vonatkozásában is csak a „cigány” kategória volt megadva előre nyomtatott válaszlehetőségként. A népszámlálási kérdőívek és adatfelvételi útmutatók ugyanakkor semmiféle információt nem tartalmaztak arról, hogy a „cigány anyanyelv” terminus alatt a kétnyelvű magyarországi cigány közösségekben beszélt két teljesen különböző nyelv közül melyiket, az újind romanit vagy a neolatin beást, vagy éppen mindkettőt kell-e értenünk. E logika szerint a vélelmezett etnikai hovatartozás („cigány”) a kisebbségi helyzetű nyelv ikonjává válik: aki „cigány”, az nyilván „cigány nyelven” beszél. Ennek a homogenizáló és esszencializáló szemléletnek köszönhetően a statisztikai reprezentáció szintjén láthatatlanná vált a két nyelv, a romani és a beás, illetve e két nyelv különbségének, különállásának ténye. Ez a homogenizáló nyelvvideológia jellemezte a magyarországi censusokat 1990-ig.

A 2001. évi census az etnikai és nyelvi identitás megjelenítésére adott lehetőségek tekintetében több ponton is változást hozott. Fontos változás, hogy a 2001-es kérdőív módot adott a több nyelvvel és etnikai közösséggel való azonosulás kifejezésére: míg a nemzetiségi és anyanyelvi kötődést vizsgáló kérdések esetében korábban csak egy, 2001-ben már több (legfeljebb három) választ is meg lehetett jelölni. Újdonság, hogy a kérdőívben az anyanyelv(ek)re és az anyanyelven kívül beszélt egyéb nyelv(ek)re irányuló kérdés mellett a családi, baráti közösségben használt nyelvre vonatkozó kérdés is helyet kapott. További pozitív változás, hogy a 2001-es kérdőív – legalábbis elvileg – már lehetőséget adott a cigány kisebbség nyelvi sokféleségének megjelenítésére, hiszen az anyanyelv és a családi, baráti közösségben használt nyelv tekintetében az előre nyomtatott válaszlehetőségek között a romani és a beás nyelv külön szerepelt.

A cigányság nyelvi és etnikai sokféleségének reprezentációjára biztosított lehetőségek esetében a 2001-es census kérdőívében ellentétes tendenciákat figyelhetünk meg. A „nemzetiség” tekintetében a kérdőív továbbra is homogenizáló maradt, mivel csak a „cigány (roma)” válaszlehetőséget kínálta fel, azaz nem adott módot a beás és a roma identitás

differentiált megjelenítésére. Az anyanyelv és a családi-baráti közösségben használt nyelv tekintetében a cenzuskérdőív – a sokféleség megjelenítésének lehetősége mellett – ezúttal túlspecifikál. Nyelvnévként ugyanis a „romani” és a „beás” mellett biztosított egy harmadik opciót is, amelyre a „cigány (roma)” terminussal utalt. Ebben a kontextusban, amelyet a három előre nyomtatott „linguonima”: a „romani”, a „beás” és a „cigány (roma)” együttes előfordulása határoz meg, nyilvánvalóvá válik az utóbbi kategória inadekvátsága. Nincs ugyanis olyan idióma, amely nem a romani nyelv és nem is a beás nyelv valamely változata, hanem az előző kettőtől különböző, „cigány (roma)” nyelv lenne. Következésképpen igen nehéz elképzelni, hogy a romanin vagy a beáson kívül milyen más „cigány (roma)” nyelvre utalhat ez a terminus mint nyelvnév: ez a terminológia a 2001-es cenzuskérdőívben nyelvészeti nonszensz.

Érdekes továbbá, hogy bár a kérdőív a kisebbségi nyelvi kérdésekre felkínált válaszlehetőségekben különbséget tett a romani és a beás nyelv között, az eredmények publikálása során a KSH ezt a distinkciót tudatosan¹⁷ figyelmen kívül hagyta. Az adatokat összesítő táblázatokban ugyanis a két, teljesen különböző nyelv beszélőit a „cigány” vagy helyenként a „cigány (roma, romani, beás)” nyelvi rubrika alatt összevontan említik, tehát továbbra is úgy jelenítik meg ezt a két különböző beszélőcsoportot, mintha egy és ugyanazon nyelv beszélői lennének. A két nyelv összevonását a népszámlálási eredmények publikációiban Kontra Miklós (2003) a beásokat láthatatlanná tevő stratégiának tekinti és bírálja. Én úgy vélem, hogy ez csak a probléma egyik oldala. Nemcsak a beás, hanem a romani beszélők is láthatatlanná válnak a KSH által alkalmazott adatkezelési eljárás következtében, hiszen az a két, teljesen különböző nyelv beszélőit egyaránt hol egy harmadik, homogenizáló kategóriába, a „cigányul” beszélők csoportjába sorolja, hol pedig az értelmezhetetlen „cigány (roma, romani, beás)” nyelvi kategória alatt jeleníti meg. Ez utóbbi megnevezés nyelvnévként nem csupán hiperkorrekt, hanem félrevezető is, mivel azt sugallja, hogy a „cigány” nyelvi kategória három különböző entitást foglal magában: a roma, a romani és a beás nyelvet. A nyelvnévként használt *roma* és *romani* terminusok referense valójában ugyanaz: a romani nyelv. A két forma a romani nyelvben ugyanakkor a lexémának, a *rom* szónak az alakja: az első többes szám alanyesetben álló főnévi alak, a második pedig a főnévből képzett melléknév egyes számú, nőnemű formája. Az anyanyelvi beszélők etnonimaként a főnevet, nyelvnévként a melléknevet használják. A fentiek miatt a kisebbségi

¹⁷ Vö: „A beás, romani válaszok a táblázatokban egyaránt a cigány megjelölésű adatok között szerepelnek, annak ellenére, hogy más nyelvcsaládba tartoznak” (KSH 2002: 10).

nyelvhasználattal kapcsolatos eredmények¹⁸ értelmezése a „cigány (roma)” kisebbség esetében a 2001-es népszámlálásban is problematikus maradt.

A magyarországi cigány népesség nyelvi sokféleségével (vö. Réger 1988, 1995) és anyanyelvi megoszlásával kapcsolatban egyedül a Kemény István és munkatársai által 1971-ben, 1993-ban és 2003-ban végzett, cigány népességre irányuló reprezentatív¹⁹ szociológiai vizsgálatok tartalmazznak statisztikai adatokat. Ezek alapján vált közzismertté a magyarországi cigányság nyelvi csoportjaival kapcsolatban az a klasszifikáció, amelyet Kemény és Janky (2003: 70) legutóbb így fogalmazott meg: „A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak. Ezek: a magyarul beszélő magyar cigányok, a romungrók (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják), a két nyelven, magyarul és cigányul beszélő oláh cigányok (akik magukat romának, romnak mondják), és a két nyelven, magyarul és románul beszélő román cigányok (akik magukat beásnak mondják).” Az alábbi (3. számú) táblázat Kemény 1999, és Kemény és Janky 2003 alapján összefoglalja a három vizsgálat anyanyelvi és beszélt nyelvi adatait. Ezt követően a romani és a beás nyelvészeti kutatások eredményeiből kiindulva fogalmazok meg néhány, az adatok értelmezését árnyaló kiegészítést, illetve kritikai észrevételt a szerzők által használt terminológiával kapcsolatban.

A magyarországi cigány népesség anyanyelvi és beszélt nyelvi megoszlására vonatkozó adatok három szociológiai felmérésben									
Év	Becsült létszám	Anyanyelv (%)				Beszélt nyelv (%)			
		<i>magyar</i>	<i>cigány</i>	<i>Beás</i>	<i>egyéb</i>	<i>csak magyar</i>	<i>cigány</i>	<i>Beás</i>	<i>Egyéb</i>
1971	270 000-370 000	71	21,2	7,6	0,2	-	-	-	-
1993	420 000-520 000	89,5	4,4	5,5	0,6	77	11,1	11,3	0,6
2003	520 000-650 000	86,9	7,7	4,6	0,8	74,2	15,4	7,1	3,3

3. táblázat. Forrás: Kemény 1999, Kemény és Janky 2003

¹⁸ A 2001-es adatok szerint a „cigány (roma, romani, beás)” anyanyelvet vallók száma 48 685, a magukat a „cigány (roma)” nemzetiséghez tartozónak vallók száma 190 046 volt. A „cigány (roma)” nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődőnek 129 259, és a „cigány” vagy számos szöveghelyen „cigány (roma, romani, beás)” nyelvet családi, baráti közösségben használónak 53 323 személy vallotta magát (vö. KSH 2002).

¹⁹ A két korábbi vizsgálat adatai két százalékos, a 2003. évi pedig egy százalékos országosan reprezentatív mintán alapulnak, ld. Kemény és Janky 2003: 64. A mintavétel részleteivel kapcsolatban

Az idézett adatok azt mutatják, hogy a magyarországi cigány népesség nagy része mára nyelvileg asszimilálódott, magyar egynyelvűvé vált. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy sem a magukat magyar anyanyelvűnek, sem pedig a magukat csak magyarul beszélőknek, azaz magyar egynyelvűnek valló beszélők nem tekinthetők társadalmilag, etnikailag homogén csoportnak.

A vizsgálatok anyanyelvi és beszélt nyelvi adatait értelmező tanulmányokat az etnicitást és a beszélt nyelvet, illetve az etnicitást és az anyanyelvet implicit módon azonosító, a nyelvet az etnikai identitás ikonjának tekintő, esszencializáló kutatói nyelvvideológia jellemzi. Ennek az egyik megnyilvánulása két, nyelv alapján definiált csoport, a magukat magyar anyanyelvűnek és a magukat csak magyarul tudóknak valló beszélők csoportjának azonosítása a romungrók csoportjával.

Az anyanyelvi és a beszélt nyelvi klasszifikáció alapvetően nyelv alapján definiált társadalmi kategóriákat hoz létre. A magukat magyar anyanyelvűnek vallók csoportjába per definitionem azok tartoznak, akik anyanyelvükként a magyart jelölték meg. Az 1993-as és a 2003-as vizsgálatban az anyanyelvi és a beszélt nyelvi adatok közötti különbségből arra következtethetünk, hogy a magukat magyar anyanyelvűnek vallók egy része valójában kétnyelvű, aki bár a magyart vallotta anyanyelvének, a magyar mellett a romani vagy a beás nyelv valamely változatát is beszéli. A magyar anyanyelvűek csoportja tehát nyelvileg is heterogén, erre a csoportra a romungrókat a magyar egynyelvűekkel azonosító, fent idézett kutatói definíciót és terminológiát alkalmazni problematikus.

A vizsgált népességben belül a „csak magyarul” beszélők csoportjába beletartoznak mindazok, akik magyar egynyelvűnek mondták magukat, függetlenül az általuk vallott etnikai identitástól. Ez a csoport a beszélt nyelv alapján homogénnek tűnhet, de csak a beszélt nyelvi adatok alapján nem következtethetünk arra, hogy a válaszadók társadalmi, etnikai identitás tekintetében is homogén csoportot alkotnának. A csak magyarul tudók csoportja mint nyelvi kategória ugyanis nemcsak azokat a magyar egynyelvűeket foglalja magába, akiknek elődei egykor vagy ma a romani nyelv romungró változatát beszélték/beszélik, hanem azokat is, akik nem beszélik az előző generációk, pl. szüleik-nagyszüleik vlah romani, szintó, vagy éppen beás változatát, de az etnikai identitás tekintetében továbbra is romának, szintónak, vagy beásnak tekintik magukat.

A beszélt nyelvek, ezen belül az anyanyelv(ek) mint társadalmilag konstruált kategória (vö: Skutnabb-Kangas 2000: 101-195), valamint az etnikai identitás(ok) közötti összefüggés

ld. Kertesi-Kézdi 1998: 15-97.

rendkívül változatos és bonyolult lehet (vö. Matras 2004)²⁰. A nyelv csak egy, bár kétségtelenül nagyon fontos faktora az identitásnak, és a nyelvi asszimiláció nem jár feltétlenül és automatikusan identitás-váltással is. Így például lehetséges, hogy egy szülei-nagyszülei vlah romani vagy beás változatát már nem beszélő személy továbbra is romának, illetve beásnak tartja magát, és mások is annak tekintik őt²¹. A magyar egynyelvű beszélők csoportja tehát, szemben a Kemény és Janky által alkalmazott definícióval, nem feltétlenül azonos a romungrók/magyar cigányok csoportjával. Másként fogalmazva: nem minden cigány identitású(nak tekintett), magyar egynyelvű személy romungró/magyar cigány. A nyelvészeti adatok tanúsága szerint ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy a magyarországi romungró közösségek tagjai valamennyien magyar egynyelvűek, hiszen ha a mai Magyarország területén már kevesen is, de vannak, akik még beszélnek a romani nyelv centrális dialektuscsoportba sorolt romungró/magyar cigány változatát (ld. a 4.3. szakaszt).

Önmagában tehát sem a magyar anyanyelv, sem pedig a magyar egynyelvűség nem ok arra, hogy az adott válaszadót automatikusan „romungrónak” tekintsük, akár az etnikai, akár a nyelvi identitásra utaló kategóriaként használjuk az említett terminust. Amit az általa deklarált anyanyelv vagy nyelvismeret alapján biztosan mondhatunk, pusztán annyi, hogy a megkérdezett magyar anyanyelvűnek, illetőleg csak magyarul tudónak, azaz magyar egynyelvűnek vallotta magát.

A kétnyelvű cigány közösségek tagjainak többsége Magyarországon a magyar mellett a romani nyelv valamely változatát beszéli. Bár a „cigányul” (értsd: romani nyelven) és magyarul beszélő magyarországi népesség nagy része feltehetően valóban vlah romani, más szóval „oláh cigány” változatokat beszél, a nyelvészeti és etnográfiai kutatások nem vlah, pl. centrális (ld. pl. a magyar cigány/romungró, és a vend romani változatot) és északi romani dialektusok magyarországi változatait (szintó változat) is dokumentálták. A „cigány anyanyelvűek” és a „cigányul” is beszélők csoportját tehát nem csupán a vlah romani változatokat beszélő romák („oláh cigányok”) alkotják. Ezért az említett szociológiai vizsgálatokban alkalmazott, a „cigányul” beszélőket az „oláhcigányokkal” azonosító terminológia pontosításra szorul.

²⁰ Az anyanyelv és „nemzetiség” bonyolult viszonyát, és e viszony változatosságát és változékonyságát egyébként a szóban forgó vizsgálatok adatai is jól mutatják, bár a szerzők ebből a szempontból nem elemzik azokat (vö. Kemény és Janky 2003: 74-75).

²¹ A nyelvcseré és az etnikai identitás összefüggését elemezve ezt Kemény István (1999: 13) is megfogalmazza: „A nyelvi váltás (...) nem feltétlenül jár az etnikumhoz kötődő identitás elvesztésével vagy gyengülésével. Az oláhcigányok megőrizhetik oláhcigány identitásukat akkor is, ha már csak rosszul tudnak cigányul, a beások is megőrizhetik etnikai identitásukat, ha már csak rosszul tudnak beásul, és továbbra is idegennek tekinthetik (...) egymást és a romungrókat”.

A nyelvet és az etnicitást azonosító kutatói ideológia újabb példája az idézett szociológiai vizsgálatokban az a klasszifikáció, amely a beás közösségekben a magyaron kívül beszélt nyelvváltozatot román nyelvnek, és ebből kiindulva a változat beszélőit „román cigánynak” tekinti. A magyarországi cigányság e kétnyelvű, magát többnyire beásnak nevező csoportja a magyar mellett nem a romani, hanem a beás nyelv valamely változatát²² beszéli. A beások anyanyelve – legalábbis történeti, tipológiai szempontból – román nyelvváltozat, amelynek fejlődése a magyarországi beások esetében annak következtében, hogy e közösségek román nyelvterülettel való kapcsolata megszakadt, a romániai román változatokétól eltérő módon, délszláv és magyar nyelvi kontaktushatások között zajlott/zajlik. (A magyarországi beások által beszélt román változatok és a román nyelv területi változatainak kapcsolatáról ld. Borbély 2001.) A magyarországi beás közösségek anyanyelvükre általában a saját etnikai csoportjukhoz kötődő, önálló „cigány nyelvként” tekintenek. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a különféle intézményi gyakorlatokban is: az utóbbi egy-két évtized magyarországi nyelvpolitikája, oktatási gyakorlata és kisebbségi jogi dokumentumai a beások által beszélt változatokat nem pusztán a román nyelv dialektusaiként, hanem önálló kisebbségi nyelvként²³ kezelik. Az 1993. évi LXXVII., a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény például a romani mellett a magyarországi cigányság által beszélt kisebbségi nyelvként ismeri el a beást is. A beás közösségekben beszélt változatok Magyarországon elindultak a különfejlődés, újabban a tudatos, tervezett fejlesztés (Pálmáiné Orsós 2002: 15-24), regionális standard kialakításának irányába. A jelenlegi magyarországi nyelvhasználói és nyelvpolitikai gyakorlatban a beás voltaképpen egy a román nyelvtől eltávolodott, önállóvá vált Ausbau-nyelv (Kloss 1967, 1986, Cseresnyési 2004: 168-170) képét mutatja²⁴.

²² A beások magyarországi dialektusairól ld. Kovalcsik 1993b, egyes beás közösségek etnikai és nyelvi identifikációs stratégiáival, ideológiáival kapcsolatban ld. Fleck–Virág 1999, Szalai 1997

²³ A nyelv vs. dialektus közötti distinkció problémáival, e kategóriák társadalmilag konstruált jellegével kapcsolatban ld. pl. Cseresnyési 2004: 126-137, Skutnabb-Kangas 2000: 5-46, Wardhaugh 1995: 25-53. A nyelvi klasszifikációról, a nyelvek azonosításának és a nyelvek közötti határok „megállapításának” ideológiai dimenziójáról ld. Irvine és Gal 2000, Friedman 1997b.

²⁴ A más (például szerb, horvát, görög vagy román) nyelvi és társadalmi környezetben élő beás közösségek által beszélt változatok valószínűleg más irányban változnak. A romániai beások nyelvi helyzete – a kontaktusviszonyok különbségéből adódóan – valószínűleg szociolingvisztikai szempontból is eltér a román nyelvterületen kívül élő beás közösségektől. Környezetük feltehetően nem kétnyelvű, hanem kétdialektusú beszélőkként tekint rájuk. Arra vonatkozó kutatásról, hogy a romániai beások anyanyelvváltozata hogyan viszonyul más román (standard és nem standard) változatokhoz, és maguk a beás beszélők ill. a nem-cigány többség milyen társadalmi jelentéseket kapcsolnak ehhez a kódhoz, nincs tudomásom.

4.2. Etnonimák és nyelvváltozatnevek

A *lovári*, *kelderás*, *cerhári* stb. terminusokkal²⁵ a roma közösségek tagjai általában különböző társadalmilag meghatározott szempontok szerint szerveződő csoportközi relációkra és határookra utalnak. Ezek a romani nyelvhasználatban elsősorban csoportnév funkciójú kifejezések a nyelvészeti szakirodalomban gyakran linguonimaként is használatosak. Így például a *lovári* (dialektus), *cerhári* (dialektus) stb. kifejezések a magukat *lovárinak*, *cerhárinak* nevező közösségekben beszélt romani változatokra utalnak, azaz a romani nyelv különböző beszélőcsoportokhoz kötődő társadalmi változatainak megnevezésére is szolgálnak.

Ennek a társadalmi csoportok és nyelvváltozatok között indexikus kapcsolatot feltételező terminológiának a használata, bár sok esetben praktikusnak tűnhet, mindig körültekintést, alapos kontextualizálást kíván. A nyelv- és változatnevek idiómákhoz való viszonya változatos lehet, és a pusztán nyelvi kritériumokra korlátozódó definíciók gyakran nem esnek egybe az adott változatot beszélő közösségek tagjainak társadalmi, politikai, gazdasági stb. megfontolásokat is tükröző nyelvi identifikációs gyakorlataival. Nem ritka, hogy ugyanaz az etnonima vagy linguonima különböző etnicitású közösségekre vagy eltérő idiómákra utal, vagy épp ellenkezőleg: egy adott közösség vagy az általa beszélt változat megnevezésére (különböző helyzetekben) több különböző terminus is használatos. (A romákkal és a romani változatokkal kapcsolatban a roma csoportok tagjai, valamint a különféle tudományágak kutatói által használt társadalmi, pl. etnikai és nyelvi klasszifikációs rendszerek értelmezéséről kiváló elemzést ad pl. Piasere 2002: 215-268, és Williams 2005: 130-174. Ld. még Salo 1979.)

Erdélyben például több olyan roma etnikai alcsoportot is találhatunk, amelyek magukat *köldörárnak* nevezik, és/vagy más roma csoportok utalnak így rájuk, de az azonos etnonima

²⁵ A közép-kelet- és délkelet-európai roma közösségek esetében gyakori (vö. pl. Bakker - Matras 1997, Friedman 1999), hogy az őket megnevező etnonimák foglalkozásnevekre vezethetők vissza. Lássunk néhány példát a roma csoportokra utaló elnevezések folk-etimológiájára: *Čurari*/csurár: 'bőrfeldolgozók, rostások' (<román *ciur* 'szita, rosta'); *kelderás*/*kelderár*/*köldörár*: 'rézműves, üstkészítő' (<román *căldare* 'üst', ill. *căldărar* 'kazánkovács, rézműves'); *cerhári*: 'sátoros' (<romani *cerha* 'sátor'); *colári*: 'szőnyegesek, textiltereskedők' (<romani *colo* 'lepedő') stb. Az a tény azonban, hogy egyes etnonimák foglalkozási specializálódásra utalnak, nem tesz lehetővé általánosítható következtetéseket az e terminusokkal megnevezett roma közösségekkel kapcsolatban sem a gazdasági profil (vö. Ladányi - Szelényi 1997: 6), sem az etnikai identitás és a csoporthatárok (Williams 2005: 210-212), sem az általuk beszélt romani változat, sem pedig az e tényezők közötti viszony tekintetében.

esetükben eltérő identitást takar. A nagyfalusi²⁶ romani anyanyelvű közösségnek a tagjai, amelyben terepmunkámat végeztem, anyanyelvükön beszélve saját roma közösségükön (*amară roma, amară-feli roma* 'a mi romáink, a magunkfajta romák') belül köldörárok és csurárokat különböztetnek meg. Nem cigány beszédpartnerhez szólva, magyarul vagy románul legtöbbször a „gábor” terminussal utalnak önmagukra, és Erdély- és Románia-szerte a nem-cigányok gábor cigányokként ismerik őket. E közösség tagjai saját etnikai csoportjuktól különbözőnek (*aver roma* 'másféle romák') ismerik fel és másként is (pl. *cărhare*²⁷) nevezik meg egy másik, magát szintén köldörárnak nevező, de a „gáborokétól” különböző vlah romani változatot beszélő erdélyi roma csoport tagjait. Mindegyik csoport endogám, és különbözőnek tekinti és különbözőként klasszifikálja a másikat. Az említett két erdélyi roma csoport közötti relációra vonatkoztatva az „etnikai önelnevezés mint nyelvváltozatnév” (ld. romániai köldörár) alkalmazása megfelelő kontextualizálás nélkül két, a társadalmi és nyelvi identitás tekintetében különböző, egymástól kölcsönösen elhatárolódó roma csoport, valamint az általuk beszélt két különböző vlah romani változat közötti distinkció összemosását eredményezné.

A fenti példából is látható, hogy az önelnevezések hasonlósága (köldörár) és az, hogy két romani változat ugyanabba a romani dialektuscsoportba (vlah romani) sorolható, semmit sem mond a szóban forgó roma csoportok közötti tényleges kapcsolatáról. Ez a példa is arra figyelmeztet, amit az olaszországi romákkal kapcsolatos különféle nyelvi és etnikai csoportosításokat elemezve Piasere (2002: 239) így összegez: „egy ilyen osztályozás semmit sem fog elárulni arról, hogy egy adott régióban különböző »csoportok« között milyen valós összefüggések, kapcsolatok léteznek, sem arról, hogy az egyes »csoport« milyen kognitív ismérvek alapján azonosítja a többi csoportot. A közös nyelv vagy két hasonló dialektus nem eredményez automatikusan egyéb hasonlóságot a nyelve(ke)t beszélő csoportok között, ez egy olyan aspektus, amelyet adott esetben alaposan meg kell vizsgálni.” A különböző roma közösségek és etnikai alcsoportok közötti relációk megértéséhez a nyelvi és nem-nyelvi

²⁶ A terepmunkát egy olyan Maros megyei mikrorégióban végeztem, amelynek településein az ott élő romák („gáborok”) saját, politikai topográfiája három, egymással szoros társadalmi együttműködést fenntartó gábor közösséget különböztet meg. A legtöbb időt abban a közösségben töltöttem, amelynek lakhelyére a gáborok gyakran olyan metaforákkal utalnak, mint a „centrum” (*čentro*) vagy „a nagy falu” (*o baro gav*). Ez a terminológia is utal arra a társadalmi jelentőségre és presztízusra, amely az e településen élő roma közösség egyes szegmenseihez a gáborok társadalmi-politikai ideológiájában és gyakorlataiban kapcsolódik. A továbbiakban erre a településre, illetve az itt élő roma közösségre magam is a romani politikai diskurzusból kölcsönöztem „Nagyfalu” terminussal utalok.

²⁷ Fontos leszögezni, hogy a gáborok által „cörhár”-nak nevezett erdélyi roma csoport romani változata és a magyarországi cerhári változat – az elnevezések hasonlósága ellenére – nem azonos. A szóban forgó roma csoport Romániában *corturar* 'sátoros' néven is ismeretes.

tényezők együttes, konkrét kontextusban való vizsgálata szükséges. Ha eltekintünk a konkrét közösségek társadalmi gyakorlataitól, és csak a nyelvet vesszük figyelembe, akkor előfordulhat, hogy azonos csoportba sorolunk olyan roma közösségeket, akik nagyon is „eltérő társadalmi struktúrákban élnek” (ibid.).

4.3. Romani dialektusok Magyarországon

A négy dialektuscsoportot megkülönböztető klasszifikációt alapul véve azt mondhatjuk, hogy a mai Magyarország területén beszélt romani változatok a balkáni dialektuscsoport kivételével mindegyik dialektuscsoportot reprezentálják, bár vannak olyan változatok, amelyeket feltehetően már csak nagyon kevesen beszélnek.

A legtöbb magyarországi romani változat – de nem valamennyi – a vlah romani dialektuscsoportba tartozik. A szakirodalomban a vlah romani dialektusok közé sorolják például azokat a romani változatokat, amelyeket a lovári, colári, kelderás, másári, csurári, cerhári, kherári, drizári néven ismert roma közösségekben beszélnek.

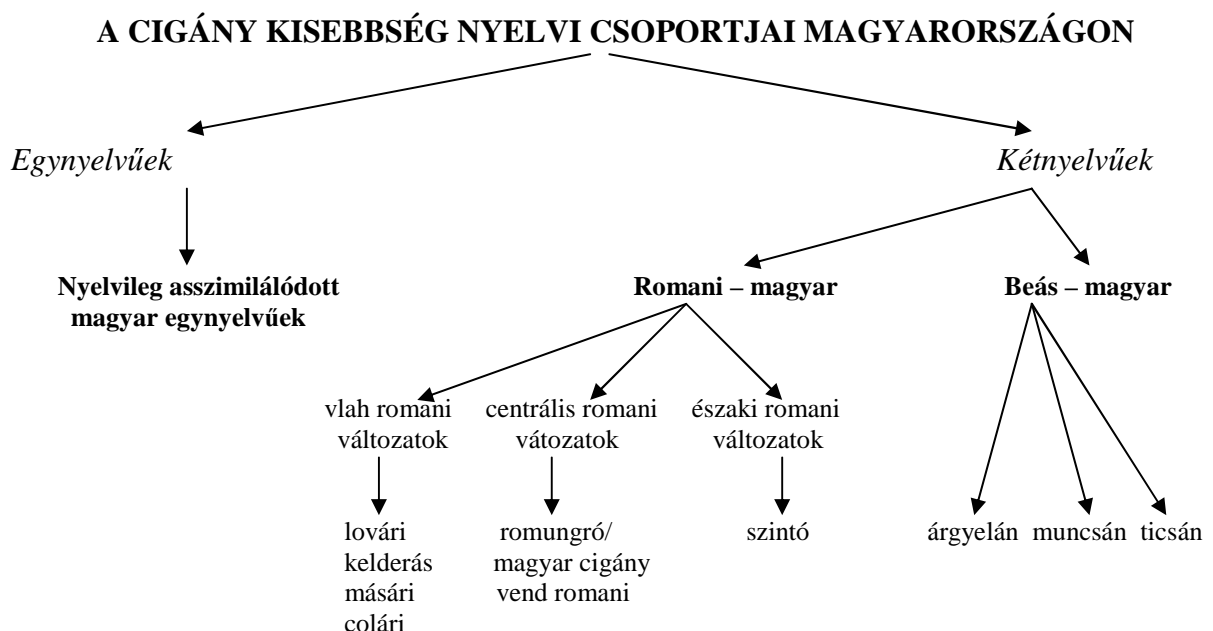
Ma Magyarországon a centrális dialektusokat beszélők csoportja feltehetően jóval kisebb, mint a vlah romani változatokat beszélőké. A magyarországi centrális változatokat a dialektuscsoport déli alcsoportjába sorolja a szakirodalom (Matras 2002: 9). Ilyen déli centrális romani változat pl. a romungró (más néven magyar cigány) terminussal megnevezett változat, az ún. vend romani, és centrális, de átmeneti, vlah romani dialektusok hatása alá került változatnak tekinthető a gurvári is (Vekerdi 1971, Tólos 2001). Az általában a vlah változatokhoz sorolt, főként északkelet-magyarországi roma közösségekben beszélt cerhári változattal (vö. Mészáros 1976) kapcsolatban szintén megjegyzik, hogy átmeneti változatnak tekinthető, mivel számos, a centrális dialektusokkal közös jegyet mutat (Matras 2002: 8). Egyes vélemények szerint (Tólos 1988, 2001) nem-vlah változat lehetett, amelyben a vlah romani változatokat beszélő roma közösségekkel való társadalmi érintkezés hatására a vlah változatokhoz közeledő változások zajlottak le, azaz a jelenlegi változat voltaképpen dialektus-keveredés eredményeképpen alakult ki.

A romungrónak nevezett romák által beszélt romani változatokat (ld. pl. Erdős Kamill vonatkozó tanulmányait a Vekerdi (1989) által szerkesztett kötetben, Görög 1985, Vekerdi 1981) a délkeleti centrális dialektusok közé sorolják. Általában erre a romani beszélőcsoportra, illetve az ő nyelvileg asszimilálódott leszármazottaikra utalnak a vlah romani változatokat beszélő romák a romungró etnonimával (Hutterer és Mészáros 1967: 5).

A nyelvészeti szakirodalomban a romungró és a magyar cigány kifejezések szinonimák, amelyek etnonimaként és az e csoportok által beszélt romani változatra utaló nyelvnévként is használatosak. A mai Magyarország területén romungró romani változatokat beszélő közösségek egyes adatok (pl. Vekerdi 1981, Tólos 2001) szerint főként Nógrád megyében, Pest környékén a Pilisben és kis számban Baranyában élnek. Feltételezhető, hogy Magyarországon az e változatokat beszélő romák körében volt a legerőteljesebb a nyelvcseré (Vekerdi 1981, Kemény 1999). Romungró változatokat beszélő roma közösségek ma nagyobb számban Dél-Szlovákiában találhatóak. (Az ő romani változataikkal kapcsolatban ld. pl. Hübschmannová és Bubenik 1997, Elšik et al. 1999, Elšik in press)

A centrális dialektusok délnyugati csoportjába sorolja a szakirodalom a főként egyes Somogy és Zala megyei településeken élő romák által beszélt, vend romaninak nevezett (Vekerdi 1984) változatot. A rendelkezésre álló adatok alapján Matras (2002) arra következtet, hogy a magyarországi vend romani, egyes burgenlandi roma közösségek romani változata (Knobloch 1953, Halwachs 1993, 1998, 1999) és az észak-szlovéniai ún. prekmurje romani (Štrukelj 1980) változatok egymáshoz igen közelálló dialektusoknak tekinthetők. A romani északi dialektuscsoportjába sorolt szintó változat beszélőinek számát Magyarországon (Mészáros 1980) mindössze néhány száz főre becsülik.

A fentieket összegezve (ld. 1. ábra) azt mondhatjuk, hogy a beszélt nyelv tekintetében Magyarországon nemcsak a nem-cigányok által gyakran homogénnek tekintett, valójában különböző etnikai és nyelvi csoportokat magában foglaló „cigányság”, hanem azon belül a romani változatokat beszélők csoportja is heterogén kisebbség.

csurári stb.
cerhári*
gurvári*

1. ábra. Megjegyzés: A * átmeneti változatokat jelöl.

5. A nyelvi különbségek társadalmi jelentése – néhány megjegyzés a dialektológiai vizsgálatok korlátairól

A különböző variánsok társadalmi eloszlásáról és általában a nyelvi különbségek jelentéséről árnyaltabb képet kaphatunk, ha a külső, elemzői perspektívát kiegészítjük az anyanyelvi beszélők különböző csoportjainak saját perspektívájával, és az adatokat ez utóbbi kontextusban értelmezzük újra. Az egyes nyelvi változók különböző variánsainak eloszlása alapján nyert információt a dialektológiai kutatás – részben éppen a romani nyelvhasználat társadalmi kontextusára vonatkozó ismeretek szűkössége miatt – elsősorban az egyes nyelvváltozatok (dialektusok) azonosítására, és a dialektusokat egységes rendszerben megjelenítő osztályozás (dialektuscsoportok) kialakítására használja. A nyelvi formák e különbségeit az egyes roma beszélőközösségek tagjai ugyanakkor gyakran nem, vagy nem elsősorban területi eloszlásokként értelmezik, hanem társadalmi jelentéseket és identitásjelző funkciót társítanak hozzájuk. Az, hogy a nyelvi változók közül melyeknek tulajdonítanak az egyes roma közösségek társadalmi jelentést és jelentőséget, természetesen változó, és egy konkrét közösségen belül is függ(het) a társadalmi és az interakciós kontextustól.

Ezt egy saját tereptapasztalataimból származó példa segítségével szeretném illusztrálni, amely egy konkrét romani dialektusban mutatja be a változatosság néhány megnyilvánulását és a hozzájuk kapcsolt társadalmi jelentéseket. Tapasztalataim szerint az erdélyi Gábor közösségek romani változatában egyes morfológiai és morfo-fonológiai változók különböző alakváltozatainak előfordulása olyan társadalmi változókkal mutat összefüggést, mint a leszármazás, a társadalmi nem, a lokalitás, generáció stb. A beszélők egyes csoportjai ehhez a saját dialektusukon belüli társadalmi változatossághoz különféle értelmezéseket kapcsolnak. A nagyfalusi gábor közösségben pl. a jelenlegi elit bizonyos nyelvi változókhoz és variánsaikhoz eltérő módon viszonyul: egyes nyelvi különbségeket stigmatizál, míg másokat társadalmilag jelöletlennek tekint.

A nagyfalusi romák közösségükön belül az apai ági leszármazás alapján különbséget tesznek csurár és köldörár leszármazási csoportok között. A két csoportot valójában affinális rokonsági kapcsolatok kötik egymáshoz, de a mára létszámban és társadalmi, gazdasági tekintetben is dominánssá vált köldörár ágazatok tagjai olyan ideológiákat és társadalmi

gyakorlatokat érvényesítenek, amelyekkel a két csoport elkülönülését igyekeznek hangsúlyozni²⁸. Ha szigorúan leíró szempontokat veszünk figyelembe, a nagyfalusi köldörárok és a csurárok romani változata azonos, a közöttük levő különbség tapasztalataim szerint a névszói paradigma két pontjára korlátozódik. A környezeti nyelvekből kölcsönzött, hímnemű, *-o* végű főnevek többes szám alanyesetben a csurár beszélők változatában *-uri*, míg a köldörár ágazatok változatában *-ure* végződést kapnak. Egy főnevekből melléknevet képező toldaléknak ugyancsak van „csurár” és „köldörár” alakváltozata. A jelenlegi köldörár elit a nyelvi ideológia révén ezeket a különbségeket stigmatizálja, ennek következtében az *[-uri]* variáns mára a „csurárság” és a csurársághoz kapcsolt alacsonyabb társadalmi presztízs ikonjává vált. Ez az ideológia a két beszélői csoport nyelvváltozatának azonosságait figyelmen kívül hagyja, az említett – szerkezeti értelemben csekély - különbségeket viszont hangsúlyozza, és azokat egy közösségen belüli társadalmi kontraszt (leszármazási csoportok közötti presztízs-hierarchia) megjelenítésének nyelvi-ideológiai eszközeként hasznosítja. Ez a példa is azt mutatja, hogy a nyelvi különbségek társadalmi eloszlásának vizsgálatában szükséges figyelmet fordítani a nyelvi ideológiára, és annak a társadalmi különbségek és határok nyelvi konstrukciójában betöltött szerepére.

Csak a társadalmi kontextus és az említett nyelvi változókhoz kapcsolódó ideológia ismeretében érthető meg az az alkalmazkodás, amely a csurár beszélők egy részének nyelvi viselkedésében bizonyos helyzetekben megfigyelhető. Tapasztalataim szerint azok az apai ágon csurár ágazatból származó nők, akik köldörár ágazatba tartozó férfihoz mentek feleségül, kerülnek a csurársággal asszociált variánsok használatát, és maguk is a férjük családjában használt „köldörár” variánsokat preferálják. (Ezzel közvetett módon maguk is hozzájárulnak a „csurár” variánsokat stigmatizáló nyelvi ideológia fenntartásához, és ezen keresztül a csurárok mint társadalmi csoport leértékeléséhez is.) Az */-urV/* változó társadalmi jelöltségére utal az a stratégia is, amelyet csurár beszélgetőtársaim esetében interjúhelyzetben több alkalommal is megfigyelhettem. Azok a beszélők, akik a roma beszédpartnereikkel folytatott kommunikációban és interjúhelyzeten kívül velem is a „csurár” variánst használták, interjúhelyzetben gyakran maguk is a köldörárok által presztízsvariánsnak tartott *[-ure]* forma használatára váltottak.

Ugyanez a nagyfalusi köldörár elit azokat a különbségeket, amelyek egy másik, vele

²⁸ A köldörárok ma az endogámia ideológiáját hangsúlyozzák, és igyekeznek kerülni a csurár patriárgazatok tagjaival a házassági, apatársi (*xanamikimo*) kapcsolatokat (vö. Berta 2004), és általában nem szívesen beszélnek a csurárokat és a köldörárokat összekapcsoló affinális rokonságról, és arról sem, hogy milyenek voltak a két csoport közötti státuszviszonyok a múltban (vö. Berta 2005: 74-75).

rokonságban álló, a gáborok között szintén jelentősnek tekintett köldörár patriágazat tagjainak beszédében megfigyelhetők, társadalmilag jelöletlennek tekinti. Az említett köldörár patriágazat romani változata az igei és a névszói paradigma több pontján is különbözik a nagyfalusi köldörárok és csurárok változatától. Az egyik különbség a befejezett aspektust jelölő /-d-/ vagy /-l-/ marker palatális vs. nem palatális ejtése. A nagyfalusi csurárok és köldörárok egyaránt a nem palatális formát, (pl. *gãlom* ‘mentem’, *phendal* ‘mondtad’), míg a másik köldörár ágazat tagjai a palatális variánst használják (vö. *gãjom*, *phendjal*). További különbség, hogy az utóbbi beszélők egyes csoportjai általában erős szóvégi *-h* hangot ejtenek a névszói paradigma több pontján, továbbá egyes igei toldalékokban²⁹, míg a nagyfalusi köldörár és csurár beszélők változatában e pozíciókban gyengén ejtett *-h*-t vagy \emptyset mássalhangzót találunk.

Ezeket a morfo-fonológiai különbségeket, annak ellenére, hogy az igei és a névszói paradigma több pontját is érintik, a nagyfalusi domináns köldörár csoport tagjai nem tekintik társadalmilag jelöltnek. Ha egyáltalán utalnak rájuk, akkor általában nem etnikai (csurár vs. köldörár) vagy rokonsági-genealógiai (pl. X. leszármazottja, azaz *X-ešti*), hanem földrajzi-lokális (pl. Z. falubeli, „felsővidéki beszéd”) terminusokat használnak. Sőt bizonyos beszédműfajokban, pl. a lassú dalban esetenként maguk is használják a másik köldörár ágazat tagjainak beszédére jellemző variánsokat. Ilyen gyakorlattal a csurársággal asszociált, stigmatizált variánsok tekintetében nem találkoztam, eltekintve a nyelvi paródia néhány esetétől.

A fenti vázlatos példa alapján is látható, hogy a nyelvföldrajzi értelemben vett romani dialektusokon belül is van változatosság, e változatosság társadalmi és stiláris aspektusainak vizsgálata viszont más perspektívát igényel. A beszélők nemcsak észlelik a nyelvi különbségeket, hanem manipulálnak is velük, a különbségek reprezentálása, hangsúlyozása vagy figyelmen kívül hagyása révén társadalmi határokat hozhatnak létre, tarthatnak fenn, illetve hozzájárulhatnak azok megerősítéséhez vagy gyengítéséhez, sőt megszüntetéséhez is. A nyelvi változatosság és változás földrajzi dialektológiai keretben való leírása ezeknek az összefüggéseknek a megragadására – jórészt éppen az adatgyűjtési módszerek (a környezeti

²⁹ A névszói paradigma alábbi pontjain figyelhető meg ez a különbség: a hímnemű főnevek ragozásában egyes számban valamennyi függő, nem-nominatívuszi esetben, a társhatározó/eszközhatározó eset kivételével, valamint egyes kérdőszókból. Jellemző továbbá a *-h*-végű főnevek esetében is. Ugyanez a jelenség érinti az igei paradigmát is pl. az időbeli távolságot jelölő *-ah* szuffixum; a jelen idejű paradigmában az *Esz./2.* és a *Tsz./1.* személyt jelölő végződés, múlt időben az *Esz./3.* személyt jelölő toldalék esetében. Ezekben a pozíciókban a vlah romani dialektusok nagy részében, pl. a magyarországi lovári változatban is *-s* hang áll.

nyelven zajló, kérdőívre támaszkodó interjú, elicítációs teszt) sajátosságai miatt – nem alkalmas.

Az egyes nyelvi változók társadalmi változókkal és interakciós kontextussal való kapcsolatának megértéséhez a nyelvhasználat, a közösségi interakciók és a nyelvre és nyelvhasználatra vonatkozó ideológiák vizsgálata is elengedhetetlen. Ezeknek az összefüggéseknek az elemzése másfajta adatgyűjtést, azaz más terepmunka-módszerek és szemlélet alkalmazását igényli. Olyan antropológiai módszereket (is) alkalmazó, résztvevő megfigyelésen alapuló longitudinális kutatást tesz szükségessé, amelynek során a kutató a beszélőket nem egyszerűen adatközlőknek, hanem társadalmi cselekvőknek tekinti. Ezért nem elszigetelni, kivonni igyekszik őket a társas interakcióból (pl. az akusztikailag minél jobb minőségű felvétel, vagy a szakmai érdeklődés által vezérelt, ezért elsősorban a kutató által felügyelt témairányítás reményében), hanem a nyelvi adatokat a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység tanulmányozásából³⁰ meríti.

Az antropológiai szemlélet alkalmazása a romani nyelvészeti terepmunkában és adatelemzésben hozzájárulhatna ahhoz, hogy a nyelvhasználat, és a nyelvet használók diskurzusa is nagyobb teret kapjon a kutatásban. Különösen fontos lenne ez az olyan nyelvi kisebbségek esetében, mint pl. a romanit beszélő közösségek, amelyek nyelvével és anyanyelvi kultúrájával kapcsolatban a hétköznapi, sőt olykor a tudományos diskurzusban is számtalan tévhit és lingvicista elmélet fogalmazódott meg még a 20. század második felében is.

6. Irodalom

Achim, Viorel (2001), *Cigányok a román történelemben*. Osiris, Budapest.

Bakker, Peter - Cortiade, Marcel (szerk.) (1991), *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact*. Institute for General Linguistics, Amsterdam.

Bakker, Peter (1995), Notes on the genesis of Caló and other Iberian Para-Romani varieties. In: Matras, Y., (szerk.). *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam. 125-150.

³⁰ A dialektológiát is jellemző „terepnyelvészeti szemlélet” terepmunkához való viszonyának, terepmunka-módszerének és adatgyűjtési technikáinak antropológiai nyelvészeti kritikájával, valamint az „anyanyelvi beszélő mint adatközlő, konzultáns vs. társadalmi cselekvő” distinkcióval kapcsolatban ld. Duranti 1994: 14-27, 1997: 98.

- Bakker, Peter (1997), Athematic morphology in Romani: The borrowing of a borrowing pattern. In: Matras, Y. et al (szerk.), *The Tipology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 1-22.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron (1997), Introduction. In: Matras, Y. et al (szerk.), *The Tipology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. vii-xxx.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron (szerk.) (2003), *Bibliography of Modern Romani Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bartha Csilla (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla (2006) „A régiek a régi cigányt beszélnek, mi már kavarjuk” – Nyelvsere két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Kálmán László (szerk.), *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 411-440.
- Bartha Csilla – Borbély Anna (2006), Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary. *Language Policy* 5 (3): 337-365.
- Berta Péter (2004), „Bolond vagy, Jankó? Leányka kell neked?” Nemek közötti státuskülönbség, patrilinearitás és apatársi szövetség egy erdélyi roma közösségben. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.), *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. L'Harmattan, Budapest. II. kötet, 9-37.
- Berta Péter (2005), Az érték etnicizálása – az etnicitás értéke. A presztízstárgy-gazdaság mint etnikai identitásgyakorlat az erdélyi gáborok között. *Tabula* 8 (2): 171-200.
- Berta Péter (2006), Tárgyhasználat, identitás és a különbség politikája. (Az etnikai identitásszimbólum-alkotás gyakorlata az erdélyi gáborok között) In: Vargyas Gábor (szerk.), *Ethno-lore XXXIII. (Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve)*. Budapest, Akadémiai. 147-192.
- Berta Péter (2007), Ethnicisation of value – the value of ethnicity. The prestige-item economy as a performance of ethnic identity among the Gabors of Transylvania (Rumania). *Romani Studies* 17 (1): 31-65.
- Borbély Anna (2001), A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék, Pécs. 75-84.
- Boretzky, Norbert (1994), *Romani. Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Boretzky, Norbert (1996), Arli: Materialien zu einem südbalkanischen Romani-Dialekt. *Grazer Linguistische Studien* 46: 1-30.
- Boretzky, Norbert (2000), South Balkan II as a Romani dialect branch: Bugurdži, Drindari,

- and Kalajdži. *Romani Studies*, 5. sorozat, 10: 105-183.
- Boretzky, Norbert – Iglá, Birgit (2005), *Kommentierter Dialektatlas des Romani*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. (1999), *Sepečides-Romani: Grammatik, Texte und Glossar eines türkischen Romani Dialekts*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter (1980), *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Courthiade, Marcel (1989), La langue Romani (Tsigane): évolution, standardisation, unification, réforme. In: Fodor, I., Hagège, C. (szerk.), *Language reform. History and future*. Buske, Hamburg, 79-109.
- Cseresnyési László (2004). *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Duranti, Alessandro (1994), *From Grammar to Politics*. University of California Press, Los Angeles.
- Duranti, Alessandro (1997), *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elšík, Viktor - Hübschmannová, Milena - Šebková, Hana (1999), The Southern Central (ahi-imperfect) Romani Dialects of Slovakia and Northern Hungary. In: Halwachs, D. W. – Menz, F. (szerk.) (1999), *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Drava, Klagenfurt. 277-390.
- Elšík, Viktor - Matras, Yaron (eds) (2000), *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*. John Benjamins, Amsterdam.
- Elšík, Viktor (in press), Hungarian Romungro. In: Matras, Yaron – Sakel, Jeanette (szerk.), *Grammatical Borrowing: A Cross-linguistic Survey*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Fasold, Ralph (1993), *The Sociolinguistics of Society*. Blackwell.
- Fishman, Joshua A. (1967), Bilingualism with and without Diglossia, Diglossia with and without Bilingualism. *The Journal of Social Issues* 2: 29-38.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1999), *Egy beás közösség múltja és jelene*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Friedman, Victor A. (1985), Balkan Romani modality and other Balkan languages. *Folia Slavica* 7 (3): 381-389.
- Friedman, Victor. A.(1995), Romani standardization and status in the Republic of Macedonia. In: Matras, Y., (szerk.). *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam. 177-189.

- Friedman, Victor A. (1997a), Linguistic form and content in the Romani-language press of the Republic of Macedonia. In: Matras, Y. et al. (szerk.), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 183-198.
- Friedman, Victor A. (1997b), One Grammar, Three Lexicons: Ideological Overtones and Underpinnings in the Balkan Sprachbund. In: Singer, K. – Eggert, R. – Anderson, G. (szerk.), *CLS 33: Papers from the Panels on Linguistic Ideologies in Contact, Universal Grammar, Parameters and Typology, The perception of Speech and other Acoustic Signals*. Chicago Linguistic Society, Chicago. 23–44.
- Friedman, Victor A. (1999), The Romani Language in the Republic of Macedonia: Status, Usage and Sociolinguistic Perspectives. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 317-339.
- Friedman, Victor A. (2000), Romani in the Balkan Linguistic League. In: Tzitzilis, Ch. – Symeonidés, Kh. (szerk.), *Valkanikē Glossologia: Sygkhronia kai Diakhroni. Balkanlinguistik: Synchronie und Diachronie*, University of Thessaloniki, Thessaloniki. 95-105.
- Friedman, Viktor A. (2001), Romani Multilingualism in its Balkan Context. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 54: 146-159.
- Görög Veronika (szerk.) (1985), *Berki János mesél cigány és magyar nyelven*. (Ciganisztikai tanulmányok-Hungarian Gypsy Studies 3.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest
- Halwachs, Dieter W. (1993), Polysystem, Repertoire und Identität. *Grazer Linguistische Studien*, 39-40: 71-90.
- Halwachs, Dieter W. (1998), *Amaro vakeripe Roman hi – Unsere Sprache ist Roman: Texte, Glossar und Grammatik der burgenländischen Romani-Variante*. Drava, Klagenfurt.
- Halwachs, Dieter W. (1999), Romani in Österreich. In: Halwachs, D. W. – Menz, Florian (szerk.) (1999), *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Drava, Klagenfurt. 112-146.
- Hancock, Ian F. (1984), Romani and Angloromani. In: Trudgill, Peter (szerk.), *Language in the British Isles*. Cambridge University Press, Cambridge. 367-383.
- Holzinger, Daniel (1993) *Das Romanes: Grammatik und Diskursanalyse der Sprache der Sinte*. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 85.) Verlag des Instituts für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Hutterer Miklós - Mészáros György (1967), *A lovāri cigány dialektus leíró nyelvtana*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 117.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Hübschmannová, Milena (1979), Bilingualism among the Slovak Rom. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 33-50.
- Hübschmannová, Milena (1995), Trial and error in written Romani on the pages of Romani periodicals. In: Matras, Y (szerk.), *Romani in Contact. The history, structure and*

- sociology of a language*. John Benjamins, Amsterdam. 189-205.
- Hübschmannová, Milena – Neustupný, Jiří V. (1996), The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 85-109.
- Hübschmannová, Milena – Bubenik, Vít (1997) Causatives in Slovak and Hungarian Romani. In Matras, Y. et al. (szerk.), *The Tipology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 133-146.
- Igla, Birgit (2005), Sinti-Manuš: aspects of classification. In: Ambrosch, Gerd – Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. (szerk.), *General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, München. 23-42
- Irvine, Judith (1979), Formality and Informality in Communicative Events. *American Anthropologist*, 81: 773-790.
- Irvine, Judith T. – Gal, Susan (2000), Language Ideology and Linguistic Differentiation. In. Kroskrity, P. V. (szerk.), *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 35-83.
- Kemény István (1999), A magyarországi cigánység szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 10 (1): 3-14.
- Kemény István – Janky Béla (2003), A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő* (10): 64-76.
- Kenrick, Donald (1996), Romani literacy at the crossroads. *International Journal of the Sociology of Language* 119: 109-123.
- Kertesi Gábor - Kézdi Gábor (1998), *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Socio-typo, Budapest.
- Kloss, Heinz (1967), 'Abstand' languages and 'Ausbau' Languages. *Anthropological Linguistics* 9: 29-41.
- Kloss, Heinz (1986), On some terminological problems in interlingual sociolinguistics. *International Journal of the Sociology of Language* 57: 91-106.
- Knobloch, Johann (1953), *Romani Texte aus dem Burgenland*. Burgenländisches Landesarchiv und Landesmuseum, Eisenstadt.
- Kontra Miklós (2003), Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* (1): 24-26.
- KSH (1992,) *1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként*. KSH, Budapest.
- KSH (2002): *Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötet. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kovalcsik Katalin (1988), Bevezetés. In: Grabócz Gábor – Kovalcsik Katalin, *A mesemondó*

- Rostás Mihály. (Ciganisztikai tanulmányok-Hungarian Gypsy Studies 5.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 7-24.
- Kovalcsik Katalin (1993a), Men's and Women's Storytelling in a Hungarian Vlach Gypsy Community. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 3: 1-20.
- Kovalcsik Katalin (1993b), A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.), *Cigány néprajzi tanulmányok I.* Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 231-238.
- Kovalcsik Katalin (1999), Aspects of Language Ideology in a Transylvanian Vlach Gypsy Community. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 269-288.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997), Ki a cigány? *Kritika* (12): 3-6.
- Matras, Yaron (1994a). Structural Balkanisms in Romani. In: Reiter, N., Hinrichs U., van Leeuwen-Turnocová (szerk.), *Sprachlicher Standard und Substandard in Südosteuropa und Osteuropa.* Harrasowitz, Berlin/Wiesbaden. 195-210.
- Matras, Yaron (1994b). *Untersuchungen zu Grammatik und Diskurs des Romanes. Dialekt der Kelderaša/Lovara.* Harrasowitz, Wiesbaden.
- Matras, Yaron (ed.) (1995), *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language.* John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron – Bakker, Peter – Kyuchukov, Hristo (szerk.) (1997), *The Typology and Dialectology of Romani.* John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron (ed.) (1998a), *The Romani element in non-standard speech.* Harrasowitz, Wiesbaden.
- Matras, Yaron (1998b), Para-Romani revisited. In: Matras, Y. (szerk.), *The Romani element in non-standard speech.* Harrasowitz, Wiesbaden. 1-27.
- Matras, Yaron (1999a), Writing Romani: the pragmatics of codification in a stateless language. *Applied Linguistics* 20: 481-502.
- Matras, Yaron (1999b), The speech of the Polska Roma: some highlighted features and their implications for Romani dialectology. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 5. sorozat, 9 (1): 1-28.
- Matras, Yaron (1999c), S/h alternation in Romani: an historical and functional interpretation. *Grazer Linguistische Studien* 51: 99-129.
- Matras, Yaron (2002), *Romani. A Linguistic Introduction.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Matras, Yaron (2003), A Geographical Approach to the Classification of Romani Dialects. In: Salo, Sheila – Prónai Csaba (szerk.), *Ethnic Identities in Dynamic Perspective.* Gondolat, Budapest. 193-199.

- Matras, Yaron (2004), The role of language in mystifying and de-mystifying Gypsy identity. In: Saul, Nicholas – Tebbut, Susan (szerk.), *The role of Romanies*. Liverpool University Press, Liverpool. 53-78.
- Matras, Yaron (2005), The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Ambrosch, Gerd – Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. (eds.), *General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, Munich. 7-22.
- Matras, Yaron (2006), Romani. In: Brown, Keith (szerk.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier, Oxford.
- Mészáros György (1976), The Cerhāri Gypsy Dialect. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXX (3): 351-367.
- Mészáros György (1980), *A magyarországi szintó cigányok*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 153.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Pálmainé Orsós Anna – Varga Aranka (2001), *A beás nyelv állapota*. *Iskolakultúra* 11 (12): 58-64.
- Pálmainé Orsós Anna (2004). A beás nyelv helyzete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk), *Friss kutatások a romológia körében*. PTE BTK Romológia Tanszék, Pécs, 15-24.
- Pálmainé Orsós Anna (2005) A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. *Educatio* 11 (1): 186-194.
- Piesere, Leonardo (2002). Mare Roma - Az emberek osztályozása és a társadalmi szerkezet. In: Prónai Csaba (szerk.), *Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 2. Olaszország*. Új Mandátum, Budapest. 213-382.
- Réger Zita (1988), Language groups among Gypsies in Hungary and some aspects of their oral culture. In: Mathúna, L. M. - French, N. et al (szerk), *The less widely taught languages of Europe*. Proceedings of the UNESCO/AILA/IRAAL Symposium, The Irish Association for Applied Linguistics, Dublin. 111-131.
- Réger Zita (1995), The language of Gypsies in Hungary: An overview of research. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 79-91.
- Štrukelj, Pavla (1980), *Rom na Slovenskem*. Cankarjeva Založba, Ljubljana.
- Salo, Matt T. (1979), Gypsy Ethnicity: Implications of Native Categories and Interaction for Ethnic Classification. *Ethnicity* 6: 73-96.
- Sampson, John (1926) [1968], *The dialect of the Gypsies of Wales, being the older form of British Romani preserved in the speech of the clan of Abram Wood*. Clarendon Press, Oxford.
- Schiffman, Harold F. (1997), Diglossia as a sociolinguistic situation. In: Coulmas, F. (szerk.): *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell, Oxford. 204-215.

- Skutnabb-Kangas, Tove (2000), *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Lawrence Erlbaum, Mahwah, New Jersey and London.
- Stewart, Michael S. (1989), True speech: song and the moral order of a Hungarian Vlach Gypsy community. *MAN* 24: 79-101.
- Stewart, Michael S. (1997), *The time of the Gypsies*. Westview Press, Oxford.
- Szalai Andrea (1997), A „mi” és az „ők” határai. *Regio* 8 (1): 104-126.
- Szalai Andrea (1999a), Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with Special Attention to Education. In Kontra, M., Phillipson, R., Skutnabb-Kangas, T., Várady T. (szerk.), *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. CEU Press, Budapest. 297-315.
- Szalai Andrea (1999b), Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. *Educatio* (2): 269-285.
- Vekerdi József (1971), The Gurvāri Gypsy dialect in Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIV (3): 381-389.
- Vekerdi József (1981), *A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana*. Pécsi Tanárképző Főiskola, Pécs.
- Vekerdi József (1983), *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára*. Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar, Pécs.
- Vekerdi József (1984), The Vend Gypsy dialect in Hungary. *Acta Linguistica Hungarica* 34 (1-2): 65-86.
- Vekerdi József (szerk.) (1989), *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba.
- Williams, Patrick (2005), Cigány házasság. In: Prónai Csaba (szerk): *Cigányok Európában 3. Franciaország*. Új Mandátum–L’Harmattan–MTA ENKI, Budapest. 70-487.
- Tálos Endre (1988). Rostás Mihály nyelve. In: Grabócz Gábor és Kovalcsik Katalin, *A mesemondó Rostás Mihály*. (Ciganisztikai tanulmányok–Hungarian Gypsy Studies 5.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 191-195.
- Tálos Endre (2001). A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin (szerk.). *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF–IFA–OM: Budapest. 317-324.
- Wardhaugh, Ronald (1995). *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.

